

UDC 929.5:930.1:821.512.161

N. Seytyagyayev
PhD (Philology)
A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
seynar@i.ua

**“BRIEF HISTORY” BY AL-HAJJ KURBAN
AS A PROBABLE SOURCE OF TRANSLATED CIRCASSIAN GENEALOGIES
OF THE SECOND HALF OF THE 18TH – 19TH CENTURIES**

The article analyzes the “The Excerpt from the lineages of the Kabardian Murzas”, from the manuscript of the Manuscript Institute of the V. Vernadskiy National Library of Ukraine. Particular attention is paid to the exploring the local Turkic elements in the text of the monument, as well as its contents. For this purpose two translated genealogies of the Kabardian princes are involved for comparison – “Translation from the Kabardian lineage, which is written in the following content” and “Legend of the princes of Circassian”.

The analysis of the text of “The Excerpt” allowed to reveal in it four words that are typical for the vocabulary of the local Turkic languages of the North Caucasus: *tökülen (tögülen)*, *keme (geme)*, *yeddi* and *tüzedeler*. It was found that three of them are characteristic for the Turkic peoples that are neighbors of Kabardians – the Balkars, the Karachays, the Kumyks and the Nogais, and one (*yeddi*) – is inherent for the vocabulary of the Azerbaijani language and could be included in the text in Ottoman-Turkish language with the help of Kumyk language.

Comparative research of the text of “The Excerpt” showed that the absence in it of one or another branch of the lineage, available in the later translated genealogies of the Kabardian princes, is connected, above all, with their belonging to one or another family. It may also be connected to their practical purpose, for the determine of which we don’t have enough material yet.

As a result of the study, the time of the monument creation (1757–1758), the name of its author (al-Hajj Kurban) and the person who ordered it (Prince Elmurza Bekovich-Cherkasky) were established. The language of the work is defined as Ottoman Turkish with elements of local Turkic languages, in which the influence of Kumyk language prevails. It is established that the monument is written in the traditions of Muslim historiography and genealogy involving these translations and oral genealogies of the Kabardians. Based on the results of the study, it was concluded that the “Brief History” of al-Hajj Kurban is probably the first monument of the Kabardian historiography proper and is a source for later genealogies of the Kabardian princes.

Keywords: “Brief history”, genealogy, historiography, the Kabardians, Kumyk language, Ottoman Turkish language, “The Excerpt”, the North Caucasus

“СТИСЛА ІСТОРІЯ” ЕЛЬ-ХАДЖ КУРБАНА ЯК ЙМОВІРНЕ ДЖЕРЕЛО ПЕРЕКЛАДЕНИХ ЧЕРКЕСЬКИХ ГЕНЕАЛОГІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ–ХІХ СТ.

Н. С. Сейтяг'яєв

1. Загальні відомості про досліджуваний твір і джерела, які були залучені для порівняльного вивчення

Рукопис, що містить розглянуте джерело, зберігається у фонді Одеського товариства історії й старожитностей Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) під шифром V-3780 і записаний під назвою “Абул-Гази. Родовід тюрків”. У другій половині минулого сторіччя її першим дослідником був російський вчений-історик М. А. Усманов, який переглянув рукопис 28 серпня 1975 р. і зробив деякі виписки на арк. 86–87. Крім того, він, імовірно на прохання працівників тоді ще відділу рукописів НБУВ, на окремому аркуші склав зміст рукопису. Цей аркуш, написаний і підписаний М. А. Усмановим, нині зберігається разом із самим рукописом. У ньому розглянуте нами джерело позначене як “Уривок з родоводів кабардинських мурз”¹ (арк. 103–105). Мову твору М. А. Усманов визначив як кримськотатарську [Абул-Гази, *окремий аркуш*].

Першу вказівку на “Уривок” було зроблено у 2003 р. в нашій статті “Матеріали, які належать до кримськотатарської й турецької історії та літератури й зберігаються в науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського”², що була опублікована в журналі “Йылдыз” (Сімферополь). У статті також був наведений невеликий уривок із твору мовою оригіналу в графіці сучасної кримськотатарської мови (кирилиці). У 2011 р. ця стаття з деякими виправленнями була передрукована в першому томі наукового видання “Труди НИЦ кримськотатарського язика и литературы” [Сейтяг'яєв 2003, 54; 2011, 346]. На основі короткочасного ознайомлення з “Уривком”, з урахуванням припущення М. А. Усманова щодо мови твору, нами було зроблено попередній висновок про те, що навіть цей одиничний факт існування письмово зафіксованого родоводу кабардинських князів свідчить про існування кабардинської історіографічної традиції кримськотатарською мовою [Сейтяг'яєв 2009, 79]. Очевидно, що такий висновок потребував більш серйозного обґрунтування.

У процесі досліджень, які були виконані в рамках дослідницьких програм Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, з'явилася можливість більш детально ознайомитися з рукописом, що містить “Уривок”, і з самим твором. Крім того, під час бібліографічних пошуків були виявлені переклади близьких за змістом до “Уривку” родоводів адизьких князів, які опубліковані в наші дні в Кабардино-Балкарії. Їхнє використання дало змогу уточнити прочитання деяких особових імен, що зустрічаються в тексті, і провести порівняльний аналіз досліджуваного тексту.

Перший із зазначених перекладів озаглавлений як “Переклад з родоводу кабардинського, який записано в нижченаведеному змісті”³. Він був опублікований у 2007 р. кабардинським журналістом С. Н. Бейтугановим у книзі “Кабарда: історія й фамілії”⁴. Цей документ зберігається в Російському державному воєнно-історичному архіві (РДВІА, ф. 482, оп. 1, спр. 192, арк. 3–4 зв.). У 2002 р. деякі документи з РДВІА, зокрема й зазначений переклад, були передані в Центральний державний архів Кабардино-Балкарії. У тому ж році фрагмент цього документа був виданий у збірнику “Архіви Кабардино-Балкарії” [Бейтуганов 2007, 664, 666–667].

Зміст частини тексту “Перекладу” (з початку і до повідомлення про три дружини Інала) практично повністю збігається зі змістом частини тексту генеалогії кабардинських князів, переклад якої був записаний у 1789 р. Я. Потоцьким під час

його подорожі на Північний Кавказ. На цій підставі можна зробити висновок, що джерелом для “Перекладу” була та сама генеалогія, з якою ознайомився Я. Потоцький, або ж інша, що тісно пов’язана з нею генетично [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 229–230].

С. Н. Бейтуганов не знає автора турецького оригіналу “Перекладу” і його перекладача, але повідомляє, що оригінал рукопису, безсумнівно, належав кабардинцю, очевидно Ізмаїлу Атажукіну, тому що він є автором нотаток, які було додано в рукопис родоводу. Наскільки можна зрозуміти з публікації С. Н. Бейтуганова, “Переклад” зберігається в архіві разом з родовідною схемою, складеною за участю Ізмаїла Атажукіна. На цій підставі можна припустити, що обидва документи належать приблизно до одного часу, тобто до періоду між 1805 і 1812 рр. [Бейтуганов 2007, 665, 666, прим. *]. При цьому очевидно, що турецький оригінал був створений раніше цього часу, на що вказує й знайомство Я. Потоцького в 1789 р. з генеалогією, яка практично ідентична “Перекладу” за змістом.

Другий переклад родоводу кабардинських князів, який озаглавлено “Сказання про князів черкеських”⁵, був уперше введений у науковий обіг В. Н. Сокуровим у тому ж 2007 р. у статті “Про зміну династичної ідеології адизьких князів і виведення роду від Ноя”⁶ [Сокуров 2007]. У 2011 р. текст “Сказання” був знову включений у статтю того ж автора, присвячену характеристиці твору як історичного джерела. Стаття 2011 року, яка за змістом дещо відрізнялася від попередньої, у листопаді того ж року була розміщена в мережі Інтернет на сайті Міжнародної черкеської асоціації [Сокуров 2011].

За словами В. Н. Сокурова, “Сказання” являє собою єдиний варіант родоводу кабардинських князів “неросійського”, східного походження. Сам невеликий рукопис російською мовою під назвою “Сказання про князів черкеських” зберігається в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Російської академії наук у фонді академіка А. М. Шегрена серед посмертних паперів відомого кабардинського вченого й громадського діяча XIX ст. Ш. Б. Ногми (ф. 94, оп. 1, спр. 264). У рукописі “Сказання” міститься вказівка на те, що він є списком з рукопису Рум’янцевського музею турецькою мовою. Пам’ятка була уперше виявлена Г. Ф. Турчиновим.

Оригінал твору турецькою мовою не був виявлений дослідниками [Сокуров 2007, 60, 62, 63]. Тому В. Н. Сокурову не відомі автор турецького оригіналу “Сказання” і його перекладач. У своїй статті дослідник висуває щодо цього різні припущення. Зокрема, він вважає, що оригіналом цієї пам’ятки могла бути одна з найбільш розвинених версій переказу про походження князів, який, за його словами, в адигів, котрі не мали власної писемності, зберігався й розвивався в рамках усної фольклорної традиції. В. Н. Сокуров вважає, що вчені мандрівники Я. Потоцький і Г.-Ю. Клапорт, а також перші представники власне адигейської історіографії, як-от Султан Хан-Гірей, користувалися саме цією версією [Сокуров 2007, 65].

Згідно з іншим припущенням В. Н. Сокурова, генеалогічна легенда, що виводить у “Сказанні” рід Інала від пророка Ноя, могла мати ідеологічно задане місіонерське походження і може бути кваліфікована як ідеологічна диверсія, у якій взяли участь і деякі представники кабардинської знаті, принаймні ті, які таємно співпрацювали з російською владою. У цьому зв’язку він називає як одного з можливих авторів твору тлакотлеша⁷ Девлетмурзу Тамбієва, начальника канцелярії⁸ великого князя, найбільшого знавця російської й турецької (“татарської”) мов у Кабарді [Сокуров 2007, 66]. Припущення дослідника зустріло слушну, на наш погляд, критику від Ф. А. Озової, яка, у свою чергу, пов’язує виведення роду Інала від святого Ноя (пророка Нуха) із середньовічним поглядом на природу царської влади на Землі [Озова 2012, 136].

Не виключає В. Н. Сокуров і можливої участі в складанні “Сказання” або співавторства осіб, що недостатньо володіли мовою. Зокрема, він вважає, що такою особою міг бути Іван Вільковський, “зять кабардинський, товмач при асесорі Черкесові в Кабарді в 1744 році, у 1748 році – товмач під час поїздки в Кабарду підполковника Асланбека Шейдякова”. Що стосується часу складання твору, то дослідник, використовуючи генеалогічні дані, які містяться в тексті самого “Сказання”, доходить висновку, що це міг бути 1731 або 1732 рік [Сокуров 2007, 65–67].

На відміну від перекладних генеалогій, в “Уривку” автор сам повідомляє своє ім’я – ель-Хадж Курбан. Повідомляє він також ім’я замовника, Ільмірзи, сина Бекмірзи, і дату завершення своєї праці – 1171 р. (15.09.1757 – 4.09.1758). Свій твір він характеризує як “стислу історію” (“мухтасар таріх”) [Абул-Гази, 104 зв. – 105]. Таким чином, твір, який дійшов до нас у рукописі ІР НБУВ у вигляді “Уривка”, може бути умовно названий “Стисла історія” (“Мухтасар таріх”).

Зазначений у творі Ільмірза, син Бекмірзи, – це відома особа в історії кабардинців і Росії. В історичній та довідковій літературі він згадується як Ельмурза (Ель-Мурза) Бекович-Черкаський (Жамбулатов-Черкаський) [Гогитидзе 2011, 35; Казаков 2006, 87–88; Опрышко 2007, 238, 303; Налоева 2015с, 199–202]. Його батько, Бекмурза Жамбулатов (Джамбулатов), який дотримувався проросійської орієнтації, за однією версією, був убитий кримським ханом у 1682 р., а за іншою – загинув у бою з кримськими татарами. Третій син Бекмурзи, Девлетгірей (Девлет-Гірей), якому в той час було близько 7–8 років, перебував як аманат⁹ у російській фортеці Теркі. Після вбивства батька він був хрещений, дістав ім’я Олександр і подвійне прізвище Бекович-Черкаський. Перебуваючи на службі в російського царя, загинув у Хіві в 1717 р. (був страчений Шергазі-ханом) [Налоева 2015с, 199–200; Опрышко 2007, 237, 246, 287–296].

Ельмурза Бекович-Черкаський, який був наймолодшим із шести синів Бекмурзи Жамбулатова, ще в 1718 р. звернувся до Петра I із проханням залучити його до кампанії з помсти за страченого в Хіві брата, якщо така буде організована [Кабардино-русские отношения... 1957b, 20]. У 1719 р. він разом зі свитою з уорків¹⁰ роду Жамбулатових у кількості 40 осіб прибув спочатку в Москву, а потім із частиною цієї свити – у Петербург для зустрічі з царем Петром I. 2 (13) липня 1720 р. він присягнув на Корані перед царськими міністрами в Колегії іноземних справ. Цар зберіг за Ельмурзою титул князя й підвищив його до капітана іррегулярних військ [Налоева 2015с, 200; Опрышко 2007, 303–304]. Із цього часу формально почалася служба князя Ельмурзи Бековича-Черкаського Росії.

Надалі Е. Бекович-Черкаський спочатку деякий час мешкав в Астрахані, а потім був переведений на Північний Кавказ [Налоева 2015с, 201]. На початку 1722 р. він знову приїхав у Петербург на аудієнцію до Петра I із проханням про прийняття на військову службу. Цього разу цар, який незадовго до того проголосив себе імператором, надав йому звання поручика російської армії й призначив на службу в лейб-гвардію [Опрышко 2007, 311–312]. Однак у 1724 р., після переходу кабардинського князя Арсланбека Кайтукіна на бік кримського хана, Петро I поставив умовою для подальшої служби князя Ельмурзи його перехід у християнську віру. Після відмови Е. Бекович-Черкаський був позбавлений жалування й домівки, але, незважаючи на це, продовжив вірою й правдою служити Росії [Налоева 2015с, 201].

Після смерті Петра I кар’єра Е. Бековича-Черкаського на російській службі знову дістала продовження. У 1727 р. за поданням генерал-аншефа В. В. Долгорукова, який за рік до цього був призначений командувачем військами в прикаспійських областях і на Кавказі, він був підвищений до звання підполковника, і йому були підпорядковані іррегулярні формування з інгушів, козаків, кабардинців і ногайців. 21 січня 1731 р. знову завдяки протекції В. В. Долгорукова Е. Бекович-Черкаський був підвищений до чину полковника. У 1735 р. його призначили командувачем Терським кізлярським козацьким військом, переведеним у Кізляр із фортеці Святого

Хреста, зруйнованої на підставі Ганжинського договору 1735 р. між Росією й Персією. 15 липня 1744 р. Е. Бековича-Черкаського підвищили до звання генерал-майора, оминаючи черговий бригадирський чин. У цьому випадку також не обійшлося без допомоги сімдесятирічного генерал-фельдмаршала В. В. Долгорукова. Князь Ельмурза Бекович-Черкаський помер у Кізлярі в 1765 р., після чого його тіло було перевезено до родового кладовища на березі річки Чегем і поховане поруч із могилою батька [Опрышко 2007, 330, 334, 340, 350, 369].

В. Н. Сокуров згадує ім'я Е. Бековича-Черкаського у зв'язку зі створенням “Сказання”, але при цьому не пов'язує появу цієї пам'ятки безпосередньо з ним. На його думку, автором “Сказання” міг бути один із хрещених адигів, що були в оточенні Е. Бековича-Черкаського [Сокуров 2007, 67].

Відсутність у “Сказанні” і “Перекладі” імен замовників та авторів твору дає змогу припустити, що вони були відсутні й у відповідних оригіналах турецькою мовою. Це, у свою чергу, може бути вказівкою на те, що їхні турецькі оригінали самі були похідними від якогось джерела, яким могла бути, зокрема, “Стисла історія” ель-Хадж Курбана.

Із власних слів автора “Стислої історії” можна дійти висновку, що під час написання своєї праці, тобто в 1757–1758 рр., він перебував в оточенні генерал-майора Ельмурзи Бековича-Черкаського. Відомо, що той у ті роки жив у власному будинку із садом і виноградником у фортеці Кізляр і мав поблизу неї орну землю й косовиці. У 1756 році він за указом імператриці Єлизавети Петрівни сформував загін з кумиків, кабардинців та інших гірських народів чисельністю до 500 осіб. Раніше, у жовтні 1735 р., у Кізлярі були оселені колишні жителі фортеці Святого Хреста із числа терських та астраханських татар. Поблизу кочували ногайці [Опрышко 2007, 340, 362, 363].

Судячи з наведених вище даних та особливостей мови твору, “Стисла історія” була написана в Кізлярі, а її автор ель-Хадж Курбан міг бути по-османськи освіченим представником одного з народів, що становили в той час населення Кізляра і його околиць. Беручи до уваги титул “ель-хадж” в імені автора “Стислої історії”, а також наявність серед його джерел “Оповідань про пророків” (“Кисас аль-енбія”) та його володіння османсько-турецькою мовою, можна припустити, що він належав до місцевого мусульманського духовництва.

Відомо, що в середині XIX ст. в Кізлярі було сім мечетей [Карпов 2013, 41]. Ель-Хадж Курбан цілком міг бути служителем або імамом однієї з них. Очевидно, що мечеті в місті розташовувалися в мусульманських кварталах. За даними І. А. Гільденштедта, наприкінці XVIII ст. в Кізлярі чотири квартали з восьми були мусульманськими. Це квартал Окочин, у якому жили кумики й ногайці, що перебралися в Кізляр з однойменного місцевого кумицького села, черкеський квартал (Черкес-аул), у якому жили черкеси-мусульмани, здебільшого піддані князя Ельмурзи Бековича-Черкаського, квартал казанських татар (Казанте-аул) і квартал персів (таджиків – Дезік-аул) [Гильденштедт 2002, 56, 390, прим. 4]. Таким чином, автор “Стислої історії” міг належати до однієї з названих громад.

Цілком природно припустити, що родовід Е. Бековича-Черкаського написав за його наказом один з його підданих, кабардинець із числа жителів Черкес-аулу. Тим більше що, за словами національного просвітителя першої половини XIX ст. С. Хан-Гірея, серед кабардинців були власні ефендії, кадії й мулли, які цілком достатньо володіли арабською, турецькою і перською мовами, а також писали й читали арабською й турецькою мовами [Хан-Гирей 1978, 105, 123]. Водночас, враховуючи географічне положення й історію Кізляра, а також особливості мови тексту “Стислої історії”, не можна виключати ймовірність того, що ель-Хадж Курбан належав до місцевих кумиків чи ногайців із кварталу Окочин або до числа тюркізованих таджиків з Дезік-аулу в Кізлярі.

2. Мова “Стислої історії” ель-Хадж Курбана

Оскільки замовником “Стислої історії” був кабардинський князь, очевидно, що генеалогія написана мовою, яка була прийнята в його оточенні й зрозуміла для нього самого. Судячи з усього, Е. Бекович-Черкаський був досить освіченою людиною, про що свідчить і сам факт замовлення ним родоводу (в оригіналі: “історії”). Очевидно, що це було пов'язано з його перебуванням на російській службі, оскільки загальний рівень освіти серед кабардинських мурз оцінювався сучасниками як дуже низький. Так, С. Хан-Гірей, який добре знав соціальний уклад кабардинців, стверджував, що дворяни, й особливо князі, вважали непристойним вчитися грамоти тому лише, що, згідно з укоріненим у них забобоном думали, що кожний, хто знає грамоту, мусив вступати в духовні звання [Хан-Гирей 1978, 122]. Ці відомості підтверджує й С. М. Броневський, за словами якого у черкесів нема бажання вчитися та й часу на це в них бракує; з усіх князів рідко хто вміє пристойно читати й писати. До цього він додає, що усі науки їхні, що полягають у тлумаченні Алкорану, перебувають у руках духовних осіб [Броневский 1823, 140–141].

Приблизно в той самий час, коли була створена “Стисла історія” ель-Хадж Курбана, листи князя Асланбека Кайтукіна, голови проросійської (так званої кашкатавської) партії кабардинців, яка утворилася в середині XVIII ст. в результаті виходу частини народу з Баксана в Кашкатау, писалися “турецькою” і “татарською” мовами “арабськими літерами” [Опрышко 2007, 308–309]. Так само і раніше, і пізніше цього часу перекладачами спочатку в Посольському приказі, а потім у Колегії іноземних справ робилися вказівки “переклад з татарської”, “переклад з татарського листа” і “переклад з листа турецького”. На цій підставі дослідники доходять висновку, що тюркська мова в ту пору була головною в дипломатичній переписці Росії з народами Північного Кавказу, Прикаспію й Середньої Азії [Кабардино-русские отношения... 1957b, 8, 23, 26, 32, 33 *та ін.*; Опрышко 2007, 309].

Очевидно, що використання Росією тюркських мов у дипломатичному листуванні з народами Північного Кавказу в період до встановлення там російського панування диктувалося загальною мовною ситуацією в регіоні, у якому “татарська” і “турецька” мови виконували функцію універсальних мов міжетнічної й міжнародної комунікації. Як свідчать матеріали листування кабардинських князів з Росією, під час створення “Стислої історії” (сер. XVIII ст.) це було вже сталою традицією.

Немає сумніву в тому, що така ситуація склалася внаслідок багатомісячного політичного домінування й культурного впливу в регіоні тюркських держав – Хозарського каганату, Золотої Орди, Кримського ханства й Османської імперії. Таке становище сприяло посиленню позицій мов місцевих тюркських народів. Цьому сприяло існування на Північному Кавказі низки кумицьких державних утворень, гірських суспільств карачаївців і балкарців, а також створення на його території близько середини XVI ст. Малої Ногайської орди (Казієвого улусу), яка з самого початку перебувала в тісних відносинах із сусідами, насамперед кабардинцями [Калмыков... 1988, 26; Трепавлов 2002, 277, 307–308].

Велике значення для посилення ролі тюркських мов на Північному Кавказі мало поширення серед місцевих народів ісламу. С. М. Броневський, відзначаючи, що в черкесів немає власної писемності, додавав, що після прийняття ісламу вони навчаються арабської грамоти й пишуть арабськими буквами, татарською мовою, яка називається “тюркю” і є досить уживаною в черкесів [Броневский 1823, 140]. Інакше кажучи, тюркські мови на Північному Кавказі не тільки виконували функцію міжетнічної та міжнародної комунікації, а й відігравали роль мови науки й писемності в регіоні.

Внаслідок зазначених причин кабардинська генеалогія ель-Хадж Курбана, яка дійшла до нашого часу у вигляді “Уривка з родоводів кабардинських мурз”, була написана тюркською мовою. Як було зазначено вище, М. А. Усманов визначив її як

“кримськотатарську”. Насправді мову “Уривка” можна назвати кримськотатарською тільки із застереженням про те, що це була офіційна мова й мова літератури кримських татар середини XVIII ст. Інакше кажучи, більш точно ця мова може бути визначена як османсько-турецька. Якщо виключити топоніми й антропоніми місцевого походження, що зустрічаються в тексті, то невластивими для лексики османсько-турецької мови в ньому є чотири слова: *tökülen*, *keme*, *yeddi* й *tüzedeler* [Абул-Гази, 103, 104, 105].

Дієприкметник теперішньо-минулого часу *tökülen* (توکلن) зі значенням “який / яка впадає” є близьким за формою до османсько-турецького дієприкметника *dökülen*. Він утворений за допомогою відповідного афікса османсько-турецької мови *-en* від дієслівного кореня *tök-* з анлаутним *t-*, який є властивим для мов кипчацької групи [Самойлович 2002, 68]. Особливості орфографії твору дозволяють також читати це слово у формі *tögülen* (з одзвінченням звуком /к/ кореня), більш властивій для мов сусідніх з кабардинцями тюркських народів Північного Кавказу – карачаєво-балкарської, кумицької й ногайської, а також для степового діалекту кримськотатарської мови. Представники названих народів напевно читали його в цьому тексті саме в такій формі. У сучасних словниках карачаєво-балкарської, кумицької й ногайської мов дієслівна лексема, від якої утворено зазначений дієприкметник, зафіксована у формах *тёгюё*, *тёгюв* (від *тёк*) і *тьогьув* (*тьок-*) [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 298; Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 627; Ногайско-русский словарь 1963, 360].

Так само тільки анлаутним *t-*, властивим для кипчацьких мов, від відповідного османсько-турецького дієслова з основою *düzet-* відрізняється й слово *tüzedeler* (توزه دالر) у значенні “(нехай) виправлять” [Samı 2006, 625; Dilçin 1983, 75]. У сучасних словниках карачаєво-балкарської й ногайської мов зазначена лексема, яка присутня в них у формах *тюзетирге*, *тюзетиу*; *туьзетуьв* (*туьзет-*) [Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 669; Ногайско-русский словарь 1963, 368]. У словнику кумицької мови є відмінні одна від одної форми слова з тим же значенням: *тюзелтмек* і *тюзлемек*. Водночас у ньому є складне дієслово *тюз этмек* із прямим і переносним значенням “вказати прямий шлях”, у якому в прикметнику *тюз*, що становить першу частину дієслівної конструкції, є, зокрема, й значення “правильний, точний” [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 313]. Це дає підстави припустити, що в минулому зазначене складне дієслово кумицької мови вживалося також у значенні “виправити”.

Слово *keme* (کمه) зі значенням “корабель” у тексті використане замість його османсько-турецької форми *gemi* (گمی). Форма *keme* поряд з її фонематичними варіантами *kemi* й *kimi* відображена в низці середньовічних словників кипчацької мови, зокрема і в “Кодекс Куманікус”. Махмуд Кашгарі форму *kemi* називав кипчацькою та огузькою [Курышжанов 1970, 141; Toparlı... 2007, 137, 148, 149]. Абу Хайян у словнику “Кітаб аль-ідрак лі-лісан аль-атрак” (“Книга збагнення мови тюрків”, поч. XIV ст.) повідомляв, що *kemi* є кипчацькою відповідністю тюркського *keme* [Әбу һәјжан әл-Әндәлуси 1992, 50].

У наш час форма *keme* зберігається у вживанні в карачаївців, балкарців і ногайців [Ногайско-русский словарь 1963, 159; Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 322]. Близька до неї форма *геме* є в кумиків [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 76]. Враховуючи особливості орфографії тексту “Уривка”, розглянуте слово може бути прочитане і в такий спосіб. Початковий звук /г/ зближає цю форму з османсько-турецьким *gemi*, що є додатковим аргументом на користь її використання в тексті “Стислої історії” ель-Хадж Курбана.

Як свідчать дані “Кодекс Куманікус”, у кримськотатарській мові в добу Середньовіччя існувала форма *keme* [Grönbech 1992, 96]. Однак що стосується мови офіційних документів Кримського ханства й, відповідно, його листування із сусідніми

народами, то вже в ранніх ярликах, що продовжували традиції золотоординської доби, використовувалася форма цього слова з кінцевим звуком /i/. Наприклад, у ярлику хана Хаджі Гірея I воно зафіксоване у формі *kimi* (كىمى)¹¹, а в одному з ярликів Гази Гірея II – у формі *kemi* (كىمى) [Kurāt 1940, 64–65; Вельяминов-Зернов 1864, 10]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що лексема *keme* (або *geme*) в “Уривку” не є елементом, привнесеним у його текст з офіційної кримськотатарської мови XV – початку XVII ст., а являє собою лексичний елемент, властивий мові одного із сусідніх з кабардинцями північнокавказьких тюркських народів – балкарців і карачайців, кумиків або ногайців.

Нарешті, останнє слово, невластиве для лексики османсько-турецької мови в “Уривку”, – це числівник *yeddi* (يڨدى) зі значенням “сім”. Подвоєння приголосного звука /д/ у середині цього слова в тексті позначене за допомогою спеціального діакритичного знака арабського письма – “шадди”. Така форма цього числівника не відповідає жодній із зазначених вище мов. В османсько-турецькій мові вживалася форма *yedi*, у сучасній карачаєво-балкарській мові відома форма *джети*, у кумицькій – *etti* й у ногайській – *etti* [Бамматов, Гаджиахмедов 2011, 116; Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 245; Ногайско-русский словарь 1963, 107; Самойлович 2002, 56]. Не відповідає вона й кримськотатарській формі цього слова, що збігається з османсько-турецькою [Çobanzade 2009, 52]. Правда, у російському перекладі “Книги подорожей” Евлії Челебі слово, яке означає “сім” у мові ногайців племені чобан, що жили поблизу черкеського племені шегаке, передане в близькій до використаної в тексті “Уривка” формі *джедди* [Эвлия Челеби... 1979, 55]. Однак у тексті стамбульського видання 1928 р., використаного для російського перекладу, діакритичного знака “шадда” над літерою “дал” у цім слові нема, що робить його прочитання в такому вигляді сумнівним [Evlîyâ Çelebi... 1928, 712]. Не випадково турецькі перекладачі тексту вказали це слово у формі *cedi*, яка більше відповідає зазначеній вище формі в сучасному ногайсько-російському словнику [Günümüz Türkçesiyle... 2011, 606].

Форма слова *yeddi* в тексті “Уривка” збігається з відповідною формою цього слова в азербайджанській мові [Азербайджанско-русский словарь 1941, 120]. А із числа мов тюркських народів Північного Кавказу, що живуть по сусідству з кабардинцями, вона найбільш близька кумицькій мові. На відміну від карачаєво-балкарської мови, у якій також зустрічаються випадки подвоєння приголосних у корені, у кумицькій мові його можна спостерігати безпосередньо в розглянутому слові, щоправда, як було показано вище, з подвоєним звуком /т/ замість /д/ [Дмитриев 1940, 17, 37, 73]. Не можна виключати також того, що оголосування слова *yeddi* в тексті османсько-турецькою мовою було зроблене під впливом азербайджанської мови. Серед розглянутих мов такий вплив характерний знов-таки для кумицької мови, передусім для його буйнацького діалекту [Дмитриев 1940, 36].

Ще однією особливістю тексту “Уривка”, що відрізняє його від “стандартних” османсько-турецьких текстів, є відображення на письмі звука, який в османсько-турецькій орфографії передається літерою “кеф-і нуні” (або по-іншому “сагир-нун”) у вигляді комбінації двох букв арабського алфавіту – “нун” і “кяф” (نك). Літера “кеф-і нуні” у підручниках граматики зазвичай позначається у вигляді букви “кяф” арабського алфавіту із трьома діакритичними крапками над нею (كٓ), а на письмі, як правило, вживається без крапок [Самойлович 2002, 27, 30]. За словами французького тюрколога Ж. Дені, що видав граматику османсько-турецької мови в 1921 р., у його час зображуваний цією літерою приголосний звук, який у деяких тюркських мовах присутній у вигляді велярного носового звука /ŋ/, в османсько-турецькій мові вимовлявся як звичайний приголосний звук /н/ [Deny 1941, 58]. Те ж саме відзначає А. Н. Самойлович, який опублікував свою стислу навчальну граматику османсько-турецької мови в 1925 р. [Самойлович 2002, 27].

У тексті “Уривка” в багатьох словах замість “кеф-і нуні” присутня зазначена комбінація букв “нун” і “кяф”: *anga* (انكا), *tutanlaring* (توتانلرینک), *dengize* (دنکزه), *çerakisning* (چراکسنک), *İnalning* (اینال ینک), *yazsang* (یازسنک) та ін. [Абул-Гази, 103 зв., 105]. За свідченням Ж. Дені, таке написання характерне для тюрків Середньої Азії [Deny 1941, 58]. Така форма відображення на письмі звука /ŋ/ характерна також для ярликів золотоординських ханів і перших правителів Кримського ханства: *atalaringız* (اتالارینکیز), *salamatlıķingızni* (سلامت لېڤینکیزنی), *songǵı* (سونکغی), *Mengu Tengri* (منکو تنگری); *ordanung* (اوردانونک), *ong* (اونک), *song* (صونک), *sizing* (سیزینگ), *bayramingızda* (بایرامینگزده) та ін. [Kurat 1940, 8, 48, 50, 64 та ін.; Вельяминов-Зернов 1864, 4–18]. Причому на прикладі слова *songǵı* видно, що в золотоординських і ранніх кримських ярликах комбінацією літер “нун” і “кяф” виражався саме велярний носовий звук /ŋ/, а не комбінація звуків /n/ та /ɣ/.

Поряд з комбінацією літер “нун” і “кяф” у тексті “Уривка” для відображення на письмі звука /ŋ/ у деяких випадках використовується також літера “кеф-і нуні” без діакритичних крапок: *Tavsultaniñ* (تاوسلطانیک), *aniñ* (آنیک), *İlmirzaniñ* (ایلمرزانیк) та ін. [Абул-Гази, 103 зв., 104]. Схожі відступи від загального правила можна спостерігати й у деяких ранніх ярликах кримських ханів: *bolasiñız* (بولساکیз), *sizüñ* (سیزوک), *Maskavniñ* (مسقونوک), *Koralniñ* (کورالنیک), *kazaǵiñız* (قزاغکیز), *ıyeñüz* (ایه کوز) та ін. [Вельяминов-Зернов 1864, 6–8]. Таким чином, у питанні позначення звуків, які в османсько-турецьких текстах на письмі зображуються за допомогою літери “кеф-і нуні”, “Уривок” демонструє близькість до золотоординських і ранніх кримських ярликів, а також до пам’яток писемності староузбецької (чагатайської) мови.

Водночас, очевидно, що розглянута особливість орфографії “Стислої історії” не просто продовжує традиції чагатайської і золотоординської писемності, вона відбиває особливості фонетики однієї з місцевих тюркських мов свого часу. Існує велика ймовірність того, що цією мовою була кумицька. Н. К. Дмитрієв, наприклад, указує, що звук /nɣ/ у літературній кумицькій мові звучить як єдиний звук, однак у діалектах (особливо в буйнацькому) *нғь* (*нғ*) існує в розкладеному вигляді, тобто *n + ɣь* або *n + ɣ*, і ця обставина, за його словами, до 40-х років ХХ століття впливала на орфографію літературної мови, вносячи в неї певний різнобій. Так, в епоху латинізованого алфавіту можна було зустріти паралельні написання: *miŋ* і *ming* ‘тисяча’, *aŋlamaq* і *anqlamaq* ‘розуміти’ тощо [Дмитрієв 1940, 12–13, 38–39]. Розглянута вище особливість орфографії тексту “Стислої історії” цілком може бути відображенням такого роду подвійності.

Антропоніми, що зустрічаються в тексті “Уривка”, надають у розпорядженні дослідників не лише важливу історичну інформацію, а й цікаві відомості про мову твору. В “Уривку” і двох генеалогіях, залучених для порівняння, є низка різночитань у відтворенні особових імен, які подані в представленій нижче таблиці. У ній імена йдуть у порядку появи їх у текстах. При цьому пріоритет має поява імені в тексті “Уривка”. Однакові імена повторно не фіксуються. У тих випадках, коли при повторному згадуванні імені в тексті воно відображене в зміненій формі, його новий варіант додається до попереднього згадування. Особові імена зі “Сказання” й “Перекладу”, які відсутні в “Уривку”, у таблицю не включені.

Таблиця 1

№	“Уривок з родоводів кабардинських мурз”		“Сказання про князів черкеських”	“Переклад з родоводу кабардинського, який записано в нижченаведеному змісті”
	Оригінальна орфографія	Наше прочитання		
1	نوح	Нух	Ной / Ноов	—
2	سام	Сам	Сім	Сім
3	لارون	Ларун	Ларун / Ларук	Ларун

4	عربخان	Арабхан	Араб-хан	—
5	كئس	Ке'с	Кесек / Кес	Кес
6	—	—	Духак	Аду хан
7	خرفهلاى	Харфелай	Херфелки / Хефелай	Хруфалай
8	اينال	Инал	Инал	Инал
9	خانخوات / جانخوات	Джанхуват	Джанкуват / Жуват	Жанхот
10	بنكئولت / منك بولت	Бінгболат / Мінгболат	Бекпулат / Бейбулад	Беболат
11	بسلام / بسلام	Беслам	Селім	Беслем
12	اونارمز	Унамаз	Умаріл / Унармас / Унармес	Унамас / Унармас
13	قرلىش	Карлиш	Крейш / Кореш	Карлиш
14	تاوسلطان / تواسلطان	Таусултан	Тавсултан / Таусултан	Таусултан
15	قپطوقه	Кайтука	Кайтука	Кайтука
16	دودهروقه	Дудерука	Дударук / Дудрака	Дударука / Дударуко
17	ايباق	Ібак	Інак	Ібак
18	سلطانبك	Султанбек	Султанбек	Солтанбек
19	كلمت	Келемет	Келемет / Келет	Келемет
20	ارسلانبك	Арсланбек	Арсланбег / Арсланбек	Асланбек / Арсланбек
21	قلچوقه	Килчука	Кільчука	Кільчука
22	دولتكرای	Девлетгерей	Девлетгірей	Девлетгірей
23	البزذوقه	Льбердука	Альбуздука	Ельбуздука
24	قازى	Казі	Казі / Казі	Казі / Казій
25	شولوخ	Шолох	Шумах / Шулук	Шолох
26	كلخسان / كلخستان	Гіляхсан / Гіляхстан	Кельхстан / Келехстан	Гіляхстан / Гілястян / Кілесхан
27	على	Алі	Алі	Алі
28	قانشوقه	Каншока	Каншука	Каншока / Каншова
29	قرذنوقه	Карданука	Карданука	—
30	پوشت	Пушт	Бусет	Пашта
31	بسلان	Беслан	Башреслан / Берс- лан / Бирслан / Біреслан	Біарслан
32	نوقه لىخ	Нукалах	Туку, Рака	Нуколаха
33	جان سوخ	Джансох	Дженсух	Джансох
34	قانونقه	Канука	Канука	Канука
35	بشباشوقه	Бешешука	Башбасука / Бешбешука	Пшіапшука
36	تبسروقه	Тессерука	Башрука	Тепсарука
37	ارسلان بك	Іслям	Іслам	Іслам
38	قلچ	Килич	Кани / Канклидж	Клич
39	اوروسفان	Урускан	Осукан	Ерусхан / Урусхан
40	چوژى	Чужі	Шоусір	Жузі
41	سوطمان	Сутман	Сутмак	Сутман
42	ايلمرزا	Ільмірза	Ільмурза	Ельмурза
	شان كراى	Шангерей	Шигангирка	Шангірей
43	حطو	Хату	Хатва	Ату
44	باتر شه	Батирша	—	Батирша

45	باتر بيبی	Батирбій	—	Батирбі
46	بارماس	Бармас	—	Жабармас
47	بارسخان	Барисхан	—	Жабар
48	بوزدوقه	Буздука	Буздука	Бузадук
49	نوك	Нук	Нук	Нуко
50	تمروقه	Темрука	Темрюка	Темрюка, Темрюк
51	لؤمه	Левме	Луш	Лума
52	اينارس	Інарис	Гекармес	Інаймас
53	شوكانوقه	Шогенука	—	Шогенука
54	عليوقه	Алійука	Лавнека	Алегука
55	تمربولت	Темірболат	Темірбулат	Темірбулат
56	تمرسلطان	Темірсултан	—	Темірсолтан
57	كركان	Керкян	—	Маркян
58	تتكزيبی	Тенгізбій	—	Тенгізбі
59	علي سلطان	Алісултан	—	Алісолтан
60	جان چك	Джанчек	—	Жаншек
61	حطوجوقه	Хатуджука / Хатучука	Хатучука / Хатучкай	Атажука
62	جان بولت	Джанболат	Джанбулат	Жанболат / Жанбулат / Жамбулат
63	موساوس	Мусавес	Сус / Муса / Сусейт	Місаус / Місост / Муса
64	عادل كراى	Адільгерей	Адильгірей	Адильгірей
65	محمد	Мухаммед	Магомед / Мухамед / Мохамед	Мамат / Магамат / Магомат
66	كور غوقه	Коргока	Кургука	Коргока
67	اسماعيل	Ісмаїл	Ісмаїл	Ісмаїл
68	نيتشاه	Ніетшах	Ніят-Шая	Ніетше
69	بك مرزا	Бекмірза	Беккірча / Бекмурза	Бекмурза
70	علي مرزا	Алімірза	Алімірза	Алімурза
71	سلطان علي	Султаналі	Султаналі / Алі	Солтаналі
72	تاتارخان	Татархан	Татархан	Татархан
73	قايئسن	Кайтсын	Кайтук	Кайсым
74	باتوقه	Батока	Батука	Батока
75	خصاي	Хасай	Касай	Касай
76	ممت كراى	Меметгерей	Магомедгірей	Меметгери
77	صلت كراى	Салатгерей	Скарашгірей	Салатгірей
78	جان مرزا	Джанмірза	Джамур і Мізджан	Жанмурза
79	قان شو	Каншу	Бурснахан	Каншова
80	ايدار	Ідар (Айдар)	Ідар	Айдар
81	قان بولت	Канболат	Канбулат	—
82	بي تو	Бійту	Бибайр	—
83	توقنامش	Токтамиш	Духтамиш	Тохтамиш
84	الحاج قربان	ель-Хадж Курбан	—	—

З таблиці видно, що власні імена в “Уривку” і “Перекладі” у своїй основі збігаються. У “Сказанні” зустрічаються явно помилкові прочитання імен, зокрема й використані паралельно з їхніми оригінальними формами, як-от: *Ларук – Ларун; Радук – Радун; Радван – Раджін; Жуват – Джанкуват; Умаріл – Унармас – Унармес; Келет – Келемет; Інак; Шумах – Шулек; Туку, Рака; Джамур і Мізджан* та ін. [Сокуров 2007, 63]. Наявність вочевидь помилкових прочитань імен у “Сказанні” може бути

пов'язана з його поганою збереженістю, однак паралельне вживання правильних і помилкових варіантів свідчить на користь того, що "Сказання" являє собою пізню компіляцію, у якій об'єднані дані як мінімум двох різних джерел, одним з яких могла бути "Стисла історія".

Судячи з усього, форми імен, що найбільш близькі до їхньої оригінальної кабардинської вимови XVIII ст. (звісно, з урахуванням спотворення звуків за рахунок використання алфавіту, який не відображає повністю фонетичних особливостей кабардинської мови), представлені в "Перекладі". Значну їхню частину становлять імена тюркського походження або ж арабського й перського походження, які ввійшли у вжиток за посередництвом тюркських мов. Орфографія безпосередньо тюркських імен або антропоформантів у "Перекладі" дає змогу виділити такі специфічні фонетичні особливості, як переважне використання в початковій позиції /ж/ замість /дж/ (*Жанхот* – *Джанхуват*; *Жанмурза* – *Джанмірза* та ін.); уживання графеми "у" замість "в", що вказує на вживання в цьому випадку в мовленні губно-губного проточного звука /ў/ (*Таусултан* – *Тавсултан*; *Науруз* – *Навруз*); уживання звука /т/ замість /д/ в анлауті (*Таусултан*; *Темірбулат*; *Темірсолтан*); епентеза (*Бахтгірей* – *Бахт-Гірай*); чергування /к/ ~ /г/ в початковій позиції (*Кілесхан* – *Гіляхстан* / *Гілястян*); заміщення /к/ < /ғ/, /к/ < /х/ і /ш/ < /ч/ (*Кази* – *Гази*; *Касай* – *Хасай*; *Жанишек* – *Джанчек*); елізія специфічних арабських приголосних звуків – глухого фарингального фрикативного /х/ і глухого гортанного фрикативного /ħ/, а також складів, які їх містять (*Мамат* – *Мухаммед*; *Меметрей* – *Мехмед-Гірай*; *Айдар* – *Хайдар*; *Шан-Гірей* – *Шахін-Гірай*); відпадання перського нижньофарингального щілинного приголосного /h/ наприкінці слова (апокопа) (*Батириша* – *Батир-шах*; *Ніетше* – *Ніет-шах*); оглушення дзвінкого приголосного /з/ в ауслауті з переходом у глухий приголосний /с/ (*Унамас* / *Унармас* – *Унамаз*; *Жабармас* – *Бармас*); редукування вузького голосного в ненаголошеному складі (*Клич* – *Килич*); перехід глибоко-задньопіднебінного /к/ в глибоко-задньопіднебінний /х/ (*Жанхот* (*Джанхуват*) – *Джанкуват*; *Тохтамиш* – *Токтамиш*).

Деякі з перерахованих особливостей присутні у всіх мовах сусідніх з кабардинцями тюркських народів Північного Кавказу. Наприклад, для всіх них є характерним губно-губний /ў/ [Дмитриев 1940, 12; Современный карачаево-балкарский язык 2016, 55; Ногайско-русский словарь 1963, 503]. Те ж стосується звука /т/ у початковій позиції [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 282, 295; Дмитриев 1940, 15; Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, 609, 619; Ногайско-русский словарь 1963, 324, 344]. Водночас у деяких іменах можна побачити особливості, властиві лише окремим мовам. Так, перехід глибоко-задньопіднебінного /к/ у глибоко-задньопіднебінний /х/ можна спостерігати в кумицькій і почасти карачаево-балкарській мові (наприклад, кум. *хонишу*; кар.-балк. *к'ьонишу* ~ *хонишу*; ног. *коньсы*) [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 331; Дмитриев 1940, 12; Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, 413; Ногайско-русский словарь 1963, 173]. А переважне використання в початковій позиції /ж/ замість /дж/, заміщення /к/ < /ғ/, /к/ < /х/ і /ш/ < /ч/ та елізія специфічних арабських приголосних звуків – глухого фарингального фрикативного /х/ і глухого гортанного фрикативного /ħ/, а також складів, які їх містять, властиві ногайській мові й північному (степовому) діалекту кримськотатарської мови.

Комбінація фонетичних особливостей, властивих різним тюркським мовам, у тюркських за походженням особових іменах ономастикону кабардинської мови вказує головним чином на мови-джерела, з яких було зроблено їхнє запозичення. Водночас особливості прочитання деяких імен, що мають сталу орфографію, можуть дати інформацію про етнічну належність або мовну спеціалізацію перекладача оригінального тексту. Наприклад, характерне відтворення звука /ж/ замість /дж/ у початковій позиції в іменах, які в оригіналі, найімовірніше, були написані з літерою "джім" (ج) на початку слова, а також заміщення /ш/ < /ч/ в імені *Жанишек*, яке, судячи

з орфографії тексту “Уривка”, в оригіналі “Перекладу” було записане з літерою “чим” (چ) у середині слова, можуть бути аргументом на користь того, що в цьому випадку переклад з турецького оригіналу був виконаний представником акногайців (кубанських ногайців) або особою, знайомою саме з їхнім варіантом “татарської” мови [див.: Ногайско-русский словарь 1963, 498]. На користь цього свідчить той факт, що в сучасній кабардинській мові на початку такого роду імен вимовляється переважно звук /дж/: *Джамбулат, Джантемір, Джанчат* та ін. Однак не можна виключати, що заміщення /ж/ < /дж/ у тексті “Перекладу” становить особливість одного з діалектів або говорів кабардинської мови, у якій відомі паралельні форми з початковим /ж/: *Джафар – Жахвар, Джабар – Жабар* [Сводный словарь... 2012, 113]. Інакше кажучи, у “Перекладі” могла бути відображена одна з особливостей діалекту кабардинської мови, з якою був знайомий перекладач.

Орфографія особових імен тюркського походження в “Уривку” в багатьох випадках не збігається з їхнім відтворенням у “Перекладі”. Головна відмінність між двома текстами в орфографії особових імен східного, і зокрема тюркського, походження полягає в тому, що в “Уривку” головним чином використовується етимологічний принцип, а в “Перекладі” – фонематичний. Інакше кажучи, якщо в “Перекладі” особові імена відтворені в тій формі, у якій перекладач їх знав або чув від когось, то автор “Стислої історії” при відтворенні зазначених особових імен у тексті керувався їхньою прийнятою орфографією, яка враховує етимологію. У результаті особові імена, які в “Перекладі” починаються з літери “ж”, в “Уривку” написані з початковою літерою “джім” (چ), яка позначає африкат /дж/: *Джанмірза, Джанболат, Джанчек, Джансох*. Неважко побачити, що в наведених прикладах це пов’язано з орфографією перського слова “*джан*” (“душа”), яке виступає в цьому випадку в ролі компонента імен. В орфографії “Уривка” не відображене також заміщення /ш/ < /ч/ (*Джанчек – Жаншек*), оскільки в ньому використана прийнята на письмі орфографія тюркського дієслова “*чекмек*” (“тягти, тягти, витягати”) в наказовому способі. Водночас у низці випадків орфографія особових імен дає ключ до розуміння того, до якої етнічної групи належав автор того або іншого тексту.

Привертає увагу використання в “Уривку” на письмі на початку імен *Хату* й *Хатуджука / Хатучука* літери “ха” (ح) османського алфавіту, яка в арабській мові використовується для позначення специфічного фарингального фрикативного приголосного /х/. Збереження подібного звука на початку особових імен, запозичених з арабської мови, властиве для кумицької й карачаєво-балкарської мов (*Хаджі – Гъажи, Хакім – Гъаким, Хасан – Гъасан* та ін.) [Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 803–804; Бамматов, Гаджихамедов 2011, 394–395]. Обидва названих імені з тексту “Уривка” мають ту саму основу й відрізняються одне від одного наявністю в другому з них афікса зменшено-пестливих слів *-джук / -чук*. У “Перекладі” ці імена передані в графіці російської мови без початкової букви “х” і з літерою “ж” на початку афікса, що вказує на наявність звука /ж/ замість /дж/ або /ч/: *Ату, Атажука*. Це відповідає фонетичним особливостям ногайської мови, у якій етимологічний фарингальний фрикативний /х/ на початку слова, як правило, не вимовляється (своєрідний аналог французького німого h) і в акногайському діалекті якої африкат /дж/ переходить у /ж/ (*Аъжигерей* (Хаджі Герей), *Асан* (Хасан) та ін.) [Ногайско-русский словарь 1963, 485].

Важливою фонетичною особливістю “Уривка” є відображене в іменах, які зафіксовані в ньому, заміщення /х/ < /к/: *Джанхуват – Джанкуват, Хасай – Касай*. Характерно, що обидва названих імені зафіксовані в зазначених формах у сучасному словнику кумицької мови [Бамматов, Гаджихамедов 2011, 394, 398]. Винятком є заміщення /к/ < /х/ в імені *Урускан – Ерусхан / Урусхан*. Але в іменах *Татархан* і *Барисхан*, які мають етимологічно аналогічний другий компонент *-хан*, такого заміщення не відбувається. Не вдаючись далі в розгляд фонетичних особливостей

власних імен у тексті “Уривка”, відзначимо лише, що найхарактерніші з них властиві кумицькій мові. Це підтверджує припущення про те, що автор “Стислої історії” ель-Хадж Курбан або був кумиком, або належав до числа однієї з місцевих мусульманських громад кабардинців, ногайців чи таджиків, які добре володіли кумицькою мовою й використовували її як мову міжетнічного спілкування.

На відміну від інших елементів тексту “Уривка”, безпосередньо пов’язаних з мовними реаліями Північного Кавказу XVIII ст., представлені в ньому топоніми менш інформативні. З різночитань, що привертають увагу, можна назвати два топоніми з досліджуваного й залучених для порівняння творів (у порядку проходження “Уривок” – “Сказання” – “Переклад”): Зуджук – Чогджакі – Сугужук і Мундар-Кабак – Мурдар-Капар – Мудар. Стосовно першого топоніма можна помітити, що в “Перекладі” відображений фонематичний варіант османсько-турецької назви фортеці Согуджук-кале, яка була розташована на місці сучасного Новоросійська. Можна припустити, що топоніми “Уривка” і “Сказання”, які відмінні від неї, є місцевими назвами місцевості, у якій ця фортеця була побудована. Не виключено, що турецька назва фортеці Согуджук (“Прохолодна”) з’явилася через її співзвучність із ними. Примітно, що назва Зуджук в “Уривку” співзвучна одному з варіантів назви цієї фортеці – Суджук-кале. Однак не можна виключити й того, що представлені в “Уривку” і “Перекладі” назви фортеці є лише місцевими спотвореннями її оригінальної турецької назви.

Що стосується другого топоніма, то в розглянутих творах представлені варіанти відомого топоніма Мала Кабарда у володіннях родини Гілахстан (Гілаксан) – Мударови кабаки, Мударівські кабаки, Мурдарівські кабаки, кабаки Мундара-мурзи, або Мурдара-мурзи, Мундарові Кабарди, Кабарда Казія мурзи Мундарова [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 167; Кабардино-русские отношения... 1957а; Статейный список... 1969; Штедер 2016, 13]. Другий компонент топоніма у варіанті, зазначеному в “Уривку”, – “кабак” (у значенні “селище”), за свідченням Г.-Ю. Клапорта, має не черкеське (тобто адизьке), а “татарське” походження. Аналогом цього слова в черкеській мові він називає “куадже”. Карл Кох у XIX столітті повідомляв, що кабардинці називали свої села словом “чола” або “татарським” словом “аул”, а менші села – “татарським” словом “кабак” [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 267, 595]. Справді, у сучасному карачаєво-балкарсько-російському словнику слово *къабакъ* зафіксоване в значеннях “селище, село”, а в ногайсько-російському словнику діалектне слово *кабак* – у значенні “аул” [Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, 368; Ногайско-русский словарь 1963, 130]. У кумицько-російському словнику воно, як і в карачаєво-балкарському, зазначене в значенні “ворота”. Однак за старих часів у кумиків це слово також уживалося в значенні “село” [Бамматов, Гаджихмедов 2011, 151; Идрисов, Джамбулатов 2009; Карачаево-балкарско-русский словарь 1989, 368]. У будь-якому разі зазначені топоніми не суперечать припущенню про те, що елементи “Стислої історії”, які є невластивими османсько-турецькій мові, належать місцевим тюркським мовам.

Таким чином, результати аналізу показують, що мова “Уривка з родоводів кабардинських мурз” є османсько-турецькою із вкрапленням окремих елементів місцевих тюркських мов Північного Кавказу. Мова твору не є кримськотатарською й може бути названа такою тільки з умовою, що при цьому мається на увазі офіційна мова або мова літератури Кримського ханства XVIII ст. (тобто османсько-турецька). Вплив кримськотатарських народних говорів на мову “Уривка”, на наш погляд, також відсутній. Вплив місцевих тюркських мов Північного Кавказу знайшов відображення як у лексиці, так і в морфології й орфографії твору.

Місцеві північнокавказькі тюркські елементи в тексті “Уривка” ми схильні асоціювати насамперед з кумицькою мовою. Крім наявності в ньому елементів, характерних для кумицької мови, така перевага пов’язана зі створенням “Стислої історії”

на землях, де історично проживали кумики й була поширена кумицька мова, а також із провідними позиціями кумицької мови на Північному Кавказі в цілому. Вище вже йшлося про те, що кабардинці вирушали здобувати духовну освіту в Бухару й Дагестан. А в самому Дагестані, як відзначає Н. К. Дмитрієв, там, де кумики стикалися з аварцями, останні повсюдно досить добре володіли кумицькою мовою, а протилежна ситуація зустрічалася дуже рідко. Так само в місцях, де кумицька мова сусідила з ногайською, остання зазнавала більш сильного впливу з боку кумицької, ніж навпаки. Цілком вільно розмовляли кумицькою мовою чеченці, які жили в середовищі кумиків або близько них, ті ж, у свою чергу, дуже рідко розмовляли чеченською [Дмитрієв 1940, 36, 40].

Аналіз мови “Уривка” дає змогу припустити, що його автор ель-Хадж Курбан був по-тюркськи освіченим кабардинцем. Однак, враховуючи багатонаціональний склад оточення Е. Бековича-Черкаського, для якого була написана “Стисла історія” ель-Хадж Курбана, він цілком міг бути й представником одного з тюркських народів Північного Кавказу, що жили в сусідстві з кабардинцями. Із цього списку, мабуть, слід виключити балкарців, яких Ян Потоцький ще в 1798 р. характеризував як язичників у масі. Його відомості підтверджує й Г.-Ю. Клапорт, який при цьому відзначає, що черкеси їхніх дворян примусили прийняти іслам і що, незважаючи на це, тільки карачаївці мали свої мечеті й мулл. Його відомості належать до 1807–1808 рр. [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 226, 245].

Враховуючи свідчення С. Хан-Гірея й С. М. Броневського, можна припустити, що ель-Хадж Курбан був не просто освіченим мусульманином в оточенні князя Е. Бековича-Черкаського, а представником місцевого духівництва. На це вказує його досить добре володіння як мінімум двома тюркськими мовами, що були мовами письменності й науки того часу, – кумицькою та османсько-турецькою. Додатковим аргументом для обґрунтування нашого припущення може бути титул ель-Хадж при імені автора, який свідчить про те, що він здійснив хадж, а також використання ним джерела “Історій пророків”.

Османсько-турецька мова твору може бути вказівкою на те, що автор “Уривка” здобув духовну освіту в Криму, а елементи тексту, властиві кумицькій мові, – не лише на те, що він міг вчитися також у Дагестані, а й на його кумицьке походження. У “Книзі подорожей” Евлії Челебі, наприклад, є свідчення про те, що в період поширення ісламу серед кабардинців у другій половині XVII ст. кримський хан Мухаммед Гірей IV призначив кадїєм у побудовану ним фортецю Шад-керман Тухтар Хаджі-Алі, який походив з кумиків [Евлия Челеби... 1979, 84]. Цей факт може правити ілюстрацією ролі кумиків у поширенні ісламу на Північному Кавказі.

3. Зміст “Уривка” і перекладів генеалогій кабардинських князів

Незважаючи на відмінності між розглянутими текстами, їхнє порівняльне вивчення вказує на існування між ними генетичного зв’язку. В “Уривку” відсутні традиційні для мусульманських історичних творів басмала, хамдала й салвала. Його текст починається зі слів “ve dahi” (“а потім”, “і після цього”) [Абул-Гази, 103]. Відсутні ці елементи і в “Перекладі”, що, ймовірно, пов’язане з його створенням для надання в органі російської влади на Північному Кавказі, наприклад для підтвердження належності до дворянського стану, як це було у свій час у Криму [Бейтуганов 2007, 666]. У “Сказанні” усі три названі елементи присутні [Сокуров 2007, 60].

В. Н. Сокуров, який вперше опублікував “Сказання”, вказав на його поганий стан і наявність у ньому невеликих пропусків, змін і доповнень [Сокуров 2007, 63]. Таким чином, текст цього твору був змінений вже після виконання перекладу. Не маючи в розпорядженні оригіналу документа, з якого був виконаний переклад російською мовою, важко сказати, які саме місця тексту були доповнені або змінені пізніше, але їх цілком логічно шукати серед частин, що не збігаються з іншими генеалогіями.

Після басмали й салвали в “Сказанні” йде розповідь про походження Араб-хана від Лавуна, сина Ноя, про поселення чотирьох синів Ноя (Ларуна, Радуна, Лавуна й Радвана) в Єгипті, про вихід Араб-хана зі сподвижниками з Єгипту і їхнє прибуття спочатку до грецького імператора в Константинополь, а потім про поселення в Крим, біля річки, яку називають Капарти [Сокуров 2007, 60–61]. У “Перекладі” ця розповідь коротше й відрізняється в деяких важливих деталях. Наприклад, у ній згадується не лише Ной, ім’я якого в опублікованому тексті неправильно прочитане як “Мой” (“Мой праведник имел трех сыновей”), а і його старший син Сім, ім’я якого відсутнє в “Сказанні”, і вже після цього йдеться про чотирьох синів Сіма – Ларуна, Радуна, Лауна й Рауна. Ім’я Ноя в практично ідентичному за змістом документі правильно прочитане Я. Потоцьким у формі “Ное”. У “Перекладі”, як і в документі Я. Потоцького, відсутня згадка про Араб-хана, сина Лавуна. Замість цього повідомляється, що від Ларуна пішли хани Аравії, а від його трьох синів – князівський рід (у Я. Потоцького – “аравійські князі”) і що вони покинули Аравію через утиски. Потім починається розповідь про одного з них, Абдан-хана, історія якого в деяких деталях збігається з історією Араб-хана, яка викладена в “Сказанні”. В обох випадках описується прибуття до грецького царя в Константинополь, відправлення в Крим і поселення там біля річки, яка називається Кабарда [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 229; Бейтуганов 2007, 667].

У “Сказанні” також є згадка про Сіма, старшого сина Ноя. Але зроблено це двічі в частинах тексту генеалогії, які відсутні в “Уривку” і “Перекладі”. У першому випадку вона є частиною викладу гілки родоводу, що бере початок від Казі, сина Бешбешуки, сина Біреслана: Ной, у нього син Сім, у нього син Ларук, з його нащадків був Араб-хан, який вийшов з Єгипту. У другому випадку ім’я Сіма згадується при підведенні підсумків викладу родоводу черкеських князів наприкінці тексту [Сокуров 2007, 61–62].

Головна ж відмінність між розглянутими епізодами на початку текстів “Перекладу” і “Сказання” полягає в постаті головного персонажа. У “Перекладі” це Абдан-хан (у Я. Потоцького – Абдун-хан), а в “Сказанні”, як було відзначено раніше, – Араб-хан. У “Сказанні” після цього повідомляється про його смерть і перехід влади до його сина Абдана, а в “Перекладі” і в документі Я. Потоцького – про народження в Абдана сина, який на честь римського кесаря був названий Кесарем і якого аталик (у Я. Потоцького – черкеси) став називати Кесом [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 229; Бейтуганов 2007, 667; Сокуров 2007, 61].

У “Сказанні” також повідомляється про народження в Абдана сина з іменем Кесек. Повідомляється, що він народився після втечі Абдана від грецького імператора через появу нового сильного царя, який став підкоряти гірські області. Ім’я Кесек було дано йому батьком на честь своєї втечі від грецького імператора. Є в тексті “Сказання” і згадка про сина Абдана у формі Кес, але вона присутня далі в тексті, у тій його частині, яка відсутня у двох інших розглянутих генеалогіях і є початком згаданого вище викладу гілки родоводу, що бере початок від Казі, сина Бешбешуки, сина Біреслана [Сокуров 2007, 61].

Очевидно, що Арабхан “Уривка” відповідає Абдан-хану (Абудуну) “Перекладу”. При цьому в “Уривку”, на відміну від “Сказання”, немає згадок про сина Араб-хана на ім’я Абдан. Ке’с у ньому названий сином Арабхана, а не Абдана, сина Араб-хана, або Абдан-хана (Абдуна), як у “Сказанні” і “Перекладі” [Абул-Гази, 103; Бейтуганов 2007, 666; Сокуров 2007, 61].

Можна припустити, що у відсутній початковій частині тексту “Стислої історії” викладався поширений серед адигів у період її створення переказ про походження предків їхніх князів з Аравії, про прибуття їх з Єгипту спочатку в Константинополь, а потім у Крим і поселення там на річці, яка називається Кабарда. Ці перекази згадуються в роботах П. С. Палласа, Г.-Ю. Клапрота, І. Ф. Бларамберга та ін. [Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 216–217, 258–259, 406–407]. Про це свідчить також

короткий виклад частини з цих подій у висновку родоводу в “Уривку” і “Сказанні” [Абул-Гази, 104 зв.; Сокуров 2007, 62]. У “Перекладі” цей епізод відсутній [Бейтуганов 2007, 667]. Не виключено, що він був скорочений при перекладі з турецької на російську мову, оскільки попередні тексти “Уривка” і двох перекладів, починаючи з повідомлення про висадження черкесів у гирлі річки Кубані, у своїй основі збігаються [Абул-Гази, 103; Бейтуганов 2007, 666; Сокуров 2007, 61]. Крім того, на початку “Уривка” повідомляється, що Араб-хан був беком черкесів, які “прибули звідти до гори Ельбуруз” (“andan kûh-ı Elbuğuza gelüb”), “висадилися з кораблів” у місцевості, яку називають Зуджук, і розселилися на Північному Кавказі (“Andan gelüb Kuban suyu denize tökülen Kızıltaş didükleri yerden altı saat Zûcuk nâm yerde gemelerden çıkup yer yerde mesken tuttular”). Вирази “прибули звідти” і “висадилися з кораблів” указують на те, що цьому місцю в тексті передував епізод, у якому повідомлялося про відплиття черкесів на кораблях з якогось іншого місця [Абул-Гази, 103].

Продовження цього епізоду, починаючи зі згадки про те, що Ке’с (Кес, Кесек) став спадкоємцем Арабхана (Абдана), і до завершення опису особистих якостей Інала, сина Харфелая (Херфелакі, Хруфалая), сина Ке’са, в “Уривку” і “Сказанні” збігається. У “Перекладі” і документі Я. Потоцького цей епізод відрізняється включенням у родовід між Кесом і Хруфалаєм Аду-хана, сина Кеса, і тим, що в ньому замість повідомлення про заповзятливість Інала й збереження серед черкесів звичаю звертатися до нього в молитвах по допомогу зі словами “О Інал!” повідомляється про його правління й збереження в Кабарді золотого хреста, що залишився після нього [Абул-Гази, 103–104 зв.; Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 229; Бейтуганов 2007, 666–667; Сокуров 2007, 61–62].

Для більшої наочності основні відмінності між досліджуваними текстами в основній, історичній частині родоводів, яка безпосередньо присвячена перерахуванню потомства кабардинських князів, представлені нижче у вигляді таблиці.

Таблиця 2
Різничитання в текстах “Стислої історії” і російських перекладів кабардинських генеалогій

№	Переклад “Уривка з родоводів кабардинських мурз”	“Сказання про князів черкеських”	“Переклад з родоводу кабардинського, який записано в нижченаведеному змісті”
1.	У вищезгаданого Килчукі – син Ільбердука.	—	а від Кільчука був син Ельбуздука,
2.	В Ільмірзи було чотири сини: Батирша, Батирбій, Бармас, Барисхан.	—	Ельмурза мав чотирьох синів: Батирша, Батирбі, Жабармас і Жабар;
3.	—	[5] Ці суть нащадки згаданого Бірслана. Тепер ми перерахуємо їх один за одним від Ноя, нехай буде над ним мир дотепер: по-перше, Ной, у нього син Сім, у нього син Ларук, з його нащадків був Арабхан, який вийшов з Єгипту. У нього син Абдан, у нього син Кес, у нього Духак, у нього син Хефелай, у нього син Інал, в Інала син Джанкуват, у Жувата син Кайтука, у нього був син	—

4.	Син Шогенуки – Алюка. У нього чотири сини: Темірболат, Темірсултан, Керкян, Тенгізбій. У зазначеного вище Тенгізбія було три сини: Алісултан, Султанбек, Джанчек – Шогенука. Їхній рід припинився.	—	Шогенуків син Алегука, у якого було чотири сини – Темірбулат, Темірсолтан, Маркяна й Тенгізбі, а цей мав трьох дітей – Алісолтана, Солтанбека, Жаншека, які прозиваються – Шогенуковими фаміліями, той рід усі побиті й винищені за гордість від самих кабардинців.
5.	—	Кайтука // [6], у нього був син Арсланбек, Казимухамед, Джанбулат. У Арсланбека був син Хамірза, Духшука, Дултука, Арсланука. У Казимухамеда був син Альбуздука, у Джанбулата був син Іслам,	від Кайтуки – Арсланбек, Каймамат (Макамат. – Н. С.) і Жанбулат; від Арсланбека діти Хамурза, Докшука, Девлетука й Арсланука; від Макамата син Ельбуздука; від Жамбулата Іслам,
6.	—	У Хатучкая Касая, Мухамед, Лавнека, Кази, Бахтгірей. У згаданого Алія був син Карамірза // [6 зв.] У цього син Арсланбек, у цього Мухамед. У Мухамеда був син Мудар, у Мудара Нейшах, у Нейшаха в нього були сини Джанбулат і Канбулат, у Муси був син Іслам Карамурза, в Іслама були сини: Алі, Науриз, Кардук. У згаданого Хатачука був син Кургука. У цього Магомед, а в цього Сусейт, Джатмурдука.	а від Атажука Касай, Мамат, Алегука, Казі й Бахитгірей; а від Алія Карамурзіна Інал, Ніетше, Коргока й Муса; Мамат Арсланбеков; від Коргока Жанбулат; від Ніетше Алі; Муса мав трьох синів: Пшімахо, Пшіапшока й Атажука; від Алія Ісламова два сини: Арсланбек і Кайтука; від Кайтука Іслам; від Іслама Науруз; від Науруза Докшука й Пшімахо. Магамат Сідакаєв мав чотирьох дітей: Жанхот, Адільгірей, Іслам та Інал; від Адільгірея два сини – Жанбулат і Атажука; від Коргока – Магамат; від Магомата Місост, Темрюк, Аджі й Дударука,
7.	Його другий син – Беслам. Вони – беки Бесланая. Мундар-кабак з Бесланаєм походять від одного подружжя.	—	Від Бекбулата був син – Беслам, від [нього] утворилася за Кубанню фамілія бесленеви власники;
8.	У нього (Ідара. – Н. С.) – три сини: Канболат, Килич, Бійту. Їхній рід припинився.	У згаданого Ідара було три сини: Канбулат, Канклидж, Бібайр. Цих рід припинився.	—
9.	Згаданий Арабхан об'єднав усі громади народу черкесів, тобто коптів, вийшов з Місру Збереженого (тобто Єгипту. – Н. С.), прибув у місто Константиніє й став гостем кайсера Рума (грецького імператора – Н. С.). Рік його прибуття звідти до гори Ельбуруз і поселення там – 1150.	Згаданий Араб-хан з'єднавшись із черкесами, тобто коптами, й вийшовши з Єгипту, прибув у Константинополь. Тут виявлена була йому гостинність грецьким імператором, і потім // [7 зв.] він прибув до гори Елбруз і там заснував своє житло в році 10 (150) і чан.	

Як видно з таблиці, у восьми з дев'яти відзначених випадків ті або інші частини тексту близькі одна до одної у двох творах і відсутні в третьому. Чотири такі епізоди є в текстах “Уривка” і “Перекладу” (пункти 1, 2, 4, 7). У двох випадках подібну близькість демонструють частини тексту “Сказання” і “Перекладу” (пункти 5 і 6) і також у двох – частини тексту “Уривка” і “Сказання” (пункти 8 і 9). Нарешті, в одному випадку в “Сказанні” є частина тексту, яка не має відповідностей в інших творах (пункт 3).

Частина тексту “Сказання”, відзначена в пункті 3 таблиці, з погляду змісту твору може бути розглянута скоріше як композиційний елемент, ніж оригінальне джерело відомостей про родовід кабардинських князів. Оригінальну частину в ній становить лише ім'я Казі, сина Бешбешука, сина Біреслана. Інші ланки цієї гілки генеалогії вже згадані в попередньому тексті “Сказання” і в цьому випадку виконують функцію своєрідного вступу в перелік нащадків Казі. У цій частині тексту ім'я Кеса, сина Абдана, відрізняється від зазначеного вище в тексті його ж імені Кесек. Крім того, у ній між Кесом і Хефелаям, який перед цим у тексті згадується як Херфелкі, включений Духак, син Кеса й батько Хефелая. Усе це дає змогу припустити, що розглянута тут частина тексту “Сказання” є пізнішою вставкою, тобто доробкою наявного тексту за рахунок включення в нього уривка з якоїсь іншої генеалогії. Примітно, що зазначена в цій частині тексту “Сказання” форма імені Кес збігається з формою цього імені у двох інших генеалогіях, а згаданий у ній Духак, син Кеса, відповідає Аду хану, сину Кеса, зазначеному в “Перекладі” і в документі Я. Потоцького [Бейтуганов 2007, 666; Адыги, балкарцы и карачаевцы... 1974, 229].

Сім з восьми представлених у таблиці частин тексту, які є у двох генеалогіях і відсутні в третій (пункти 1, 2, 4, 5 і 7–9), з урахуванням деяких різночитань (насамперед у передачі власних імен) можуть уважатися ідентичними. У восьмому випадку (тобто в пункті 6) у “Сказанні” і “Перекладі” збігається лише початкова частина. Вона починається з повідомлення про дітей Хатучкая (Атажуки)¹² – Касая, Мухамеда (Мамата), Лавнека (Алегуко) і Бахтгірея (Бахтгірея). Потім іде перелік синів Алі (Алі Карамурзіна) і повідомлення про те, що в Арсланбека був син Мохамед (Мамат). При цьому в “Сказанні” йдеться про Алі, сина Муси (який раніше в тому ж тексті згадується як Сус), а в “Перекладі” – про Алі Карамурзіна.

У сучасній родовідній схемі кабардинських князів, яку Є. Д. Налоева підготувала на основі архівних даних, гілка, яка бере початок від Алі Місостова (Алі, сина Муси, у “Сказанні”), доводиться лише до синів Карамурзи Алієва – Муси, Арсланбека, Ніятшо, Кургоко й Місоста Карамурзіних [Налоева 2015а, 9]. У “Сказанні” ця гілка по лінії Арсланбека Карамурзіна продовжена в такому вигляді: Арсланбек, син Карамірзи, – його син Мохамед (Мухамед) – його син Мудар – його син Нейшах – його сини Джанбулат і Канбулат [Сокуров 2007, 62].

У генеалогії прийнято, що три покоління міняються за сто років [див.: Налоева 2015b, 175]. На цій підставі можна зробити висновок про час складання “Сказання”. Згідно з даними Є. Д. Налоевої, Арсланбек Карамурзін народився в період між кінцем XVIII ст., коли приблизно народився його батько Карамурза Алієв, і 1750 р., коли він помер. Таким чином, сини Нейшаха Джанбулат і Канбулат народилися приблизно через сто років після цього (через три покоління) – у першій половині XIX ст. Це дає змогу віднести створення “Сказання” до середини XIX ст. або до пізнішого часу.

У продовження цього ж уривка в “Сказанні” йде перелік потомства Муси (Суса; у “Перекладі” – Місоста) сина Бешбешуки (у “Перекладі” – Пшіапшуки) по лінії його сина, Іслама Карамурзи. Ця гілка, як і попередня, відсутня в інших залучених для порівняння генеалогіях. Таким чином, таблиця підтверджує висновок В. Н. Сокурова про те, що “Сказання” лише в одному випадку повніше “ніж черкеські родоводи 1732–1744 рр.” – у випадку з Карамурзовими дітьми [Сокуров 2007, 66]. На

підставі цих даних можна припустити, що тюркський оригінал “Сказання” належав саме цьому сімейству, яке є однією з гілок роду Місостових. Якщо це насправді так, то ця частина являє собою пізню вставку, зроблену при складанні генеалогії цього сімейства на основі більш раннього родоводу, яким, судячи зі збігів у текстах, могли бути як “Стисла історія”, так і “Переклад” або документ Я. Потоцького.

Відповідна частина “Перекладу” (пункт 6) також інформативна з погляду можливості його датування. Привертає увагу те, що на місці Карамурзи Алієва, який зазначений у Є. Д. Налоевої, тут згадується Алі Карамурзін. При переліку дітей Алі Карамурзіна на місці Арсланбека Карамурзіна вказаний Інал. З погляду фактографії важливим є перелік імен синів трьох його братів – Нієтши, Коргоки й Муси: “від Коргока Жанбулат; від Нієтше Алі; Муса мав трьох синів: Пшімахо, Пшіапшока й Атажука” [Бейтуганов 2007, 667; Налоева 2015а, 9].

Ще дві гілки, що перелічені в “Перекладі” і відсутні в інших генеалогіях, – це потомство Алія Ісламова й Магамата Сідакаєва. Перша з них через одного з двох синів Алія Ісламова, Кайтуку, доводиться до двох дітей Науруза, онука Кайтуки, – Докшуки й Пшімахо. Магамат Сідакаєв, який згадується в цій частині “Перекладу”, відповідає Сідаку (Шедяку) Баматову генеалогічної схеми, що складена Є. Д. Налоевою [Бейтуганов 2007, 667; Налоева 2015а, 7]. Привертає увагу те, що в цьому випадку, як і в зазначеному вище випадку з Алі Карамурзіним, ім'я й прізвище поміняні місцями. Таке повторення однієї й тієї ж помилки може свідчити про те, що в цих випадках сталася помилка перекладача, малознайомого з народним переказом. Це є додатковим аргументом на користь того, що в цьому випадку переклад з турецького оригіналу виконував не кабардинець, а представник іншого народу, про що було сказано вище.

Сідак Баматов помер у 1756 р., судячи з усього, досить молодим. На це вказує те, що його рідний брат, Атажуко Баматов, народився в 1728 р. Згідно з даними Є. Д. Налоевої, у Сідака після смерті залишилося четверо синів, які, ймовірно, були малолітнього віку: Іслам, Жанхот, Інал і Девлет-Гірей. Примітно, що в “Перекладі” замість Девлет-Гірея зазначений Адильгірей [Бейтуганов 2007, 667; Налоева 2015а, 7]. Усі четверо синів Магамата Сідакаєва, так само як і зазначені вище Докшуко й Шемахо (Докшука й Пшімахо) Наврузови з потомства Іслама Місостова, були учасниками Російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Важливою для датування “Перекладу” є згадка в ній окрім дітей Магамата Сідакаєва також двох його онуків, синів його сина Адильгірея, – Жанбулата й Атажуки.

У родовідній схемі, яка в архіві зберігається разом з “Перекладом”, поруч з ім'ям Адильгірея є запис “1770 в аманатах 1743”, під ім'ям Жанбулата зазначена дата 1787 р. Після цього зазначений Батоко, син Жанбулата, поруч з ім'ям якого є напис “у 1803” [Бейтуганов 2007, 671]. Цілком логічно припустити, що дата 1743 р. у цьому випадку – це рік народження Адильгірея, а 1803 р. – рік народження Батоко. Якщо це так, то сини Адильгірея – Атажука й Жамбулат народилися орієнтовно між 1763 і 1783 рр. Відповідно до цього оригінал “Перекладу” міг бути складений у період між 1763 і 1803 рр. Враховуючи те, що далі всіх інших доходить виклад сімейства Сідакових (Шедякових), яке є одним з відгалужень кабардинських князів роду Атажукіних, можна припустити, що оригінал, який був джерелом для “Перекладу”, належав саме йому. Відповідно й частина тексту, у якій зображена ця гілка, може бути пізнім включенням у генеалогію кабардинських князів, яка існувала раніше.

Насамкінець можна відзначити, що відсутність або включення в розглянутих генеалогіях тих або інших гілок родоводу, який бере початок від легендарного Інала, пов'язані насамперед з їхньою належністю тому або іншому сімейству. У цьому разі мова йде про пункт 6 (а може, й 5) поданої вище таблиці. Можливо, що це пов'язано також з їхнім практичним призначенням, для виявлення якого в нашому розпорядженні поки ще недостатньо матеріалу. Проте порівняльний аналіз розглянутих

родоводів показує, що “Стисла історія” складена раніше від двох інших творів і її текст, за винятком відомостей про походження сімейств, яким, імовірно, належали “Скорочення” і “Переклад”, а також деяких включень із не відомих нам джерел, збігається з їхнім текстом в основі. Це дає змогу припустити, що “Стисла історія” ель-Хадж Курбана стала джерелом для цих і, можливо, інших, пізніших генеалогій кабардинських і черкеських князівських фамілій.

Висновки

У результаті вивчення тексту “Уривка з родоводів кабардинських мурз” були отримані такі висновки:

1. “Стисла історія” була написана в 1171 (1757–1758) р. на замовлення генерал-майора російської армії кабардинського князя Ельмурзи Бековича-Черкаського.

2. Судячи з усього, “Стисла історія” була написана в Кізлярі, де в той час перебував на службі Е. Бекович-Черкаський.

3. Автором “Стислої історії” є ель-Хадж Курбан. Особливості мови твору й використані при її написанні джерела дають змогу припустити, що він належав до однієї з мусульманських громад Кізляра (кабардинців, кумиків і ногайців або тюркізованих таджиків) і був представником місцевого духівництва.

4. Твір написано османсько-турецькою мовою, що у XVIII ст. відігравала на Північному Кавказі роль одієї з мов науки та писемності. У лексиці, морфології й орфографії твору знайшов відображення вплив місцевих тюркських мов Північного Кавказу, серед яких переважають елементи, характерні для кумицької мови.

5. Порівняльний аналіз родоводів показує, що “Стисла історія” була складена раніше від оригіналів “Перекладу з родоводу кабардинського, який записано в нижченаведеному змісті” та “Сказання про князів черкеських” і, швидше за все, стала джерелом для них та, можливо, інших, пізніших генеалогій кабардинських і черкеських князівських фамілій.

6. Виведення роду Інала від пророка Ноя в письмово зафіксованих кабардинських генеалогіях, яке, найімовірніше, вперше було здійснено в “Стислій історії” ель-Хадж Курбана, є не “ідеологічною диверсією”, як припускав В. Н. Сокуров, а дотриманням загальноприйнятих канонів мусульманської історіографії та генеалогії.

7. Судячи з усього, “Стисла історія” ель-Хадж Курбана є першою пам’яткою кабардинської історіографії, яка належить до середини XVIII ст. У творі усні генеалогічні традиції й історичні перекази кабардинців були об’єднані із традиціями мусульманської історіографії й генеалогії.

ДОДАТОК

“Уривок з родоводів кабардинських мурз”

I. Транскрипція

За основу транскрипції взято сучасний алфавіт турецької мови з додаванням таких графем і знаків:

è – відбиває звук /e/, зображений на письмі літерою (l);

ğ – відбиває звук, зображений на письмі літерою (ğ);

h – відбиває звук, зображений на письмі літерою (ç);

h – у власних іменах відбиває звук, зображений на письмі літерою (ç);

ķ – відбиває звук, зображений на письмі літерою (ç);

ñ – відбиває звук /ŋ/, зображений на письмі літерою “кеф-і нуні” (كـ);

ng – відбиває звук /ŋ/ (або комбінацію звуків /n/ і /t/), зображений на письмі комбінацією букв (نگ);

ş – в особових іменах, географічних назвах і термінах відбиває звук, зображений на письмі літерою (ص);

‘ – в іменах і в середині слів відбиває звук, зображений на письмі літерою (ع);

' – 1) відображає присутність “хамзи” (ء) у середині особових імен; 2) відображає випадки написання афікса окремо від особових імен або географічних назв у тексті.

Крім того, в особових іменах дефісом розділені їхні складові частини, які в оригінальному тексті написані окремо. За допомогою однієї косої риски (/) позначені кінці рядків, а за допомогою двох (//) – кінці сторінок. Початок і кінець фраз або слів, дописаних пізніше або написаних над рядком, позначені за допомогою вертикальних розділювальних рисок (|). Номери сторінок подані у квадратних дужках.

[103] *Ve daḡi andan kûh-ı Elburuza gelüb mesken tutanlarınḡ begi ve büyük Nûḡ oḡlı Sâḡm / evlâdından Lârûn evlâdı ‘Arab-hân imiḡ. Cümle Kıbtıyyûnlar anga tâbi imiḡ. Andan / gelüb Kıban suyu dengize tökülen Kıızıl-taş didükleri yerden altı sâ‘at Zûcuḡ nâm / yerde gemelerden çıkub yer yerde mesken tutdılar.*

Fe-emmâ ‘Arab-hân fevt olub oḡlı / Ke’s ḡalife olub ol hem fevt olub oḡlı Ḥarfelây halefe olub ol hem fevt / olub oḡlı İnalâ emr-i memleket müfevvez olub mezbûr İnal böyle sâhib-i kemâl [ü] idrâk / ve her umûra müteveccih bu fânî dünyâda her umûra istikdâm eylese istidrâc ile râst gelüb bir umûrı / aksinde olmayub istediḡi gibi itmâma gelür imiḡ.

Fe-emmâ Cerâkising halk i‘tikâdında her du‘âsını maḡbûl / deyüb ḡattâ ḡimdiki zamâna gelince bir âdem murâd istese “Yâ İnal” deyüb nidâ iderler imiḡ. Mezkûr / İnal’ing üç ḡâtûnı var imiḡ. Büyük ḡâtûnından Cân-ḡuvât nâmında bir oḡlı olub // [103b] ikinci ḡâtûnından Bing-bolat ve Beslam nâmında iki oḡlı olub üçüncü ḡâtûnından Unamaz ve Ḥarlıḡ / nâmında iki oḡlı olub bunlardır muḡaddem Cerâkis beglerinḡ zuhûra gelênleri.

Fe-emmâ Mesihıyye olmaḡı[n] tulû / ve zâvalları müddet [ve] imtidâ[d]ları zuhûr [ve] zevâlâda taḡdîm ve ta’ḡîri velâdet ve memâtı ve sinîn-i ömrleri kesret / ve kıletti meḡhûl olub zîrâ âlim [ü] ulemâdan aralarında bulunmamaḡ ḡasebiyle.

Mezbûr İnal oḡlı / Cânḡuvât’ing iki oḡlı olmuḡdur. Tav-sultân ve Ḥaytuḡa nâmında. Ve Cânḡuvat oḡlı Tav/-sultânınḡ bir oḡlı olmuḡ Duderuḡa nâmında. Anınḡ iki oḡlı olmuḡ. İbak, Sultân-bek nâmında. /

İbak’ing oḡlı Kelemet. Anınḡ üç oḡlı olmuḡdur. Arslan-bek, Kılcuḡa, Devlet-gerèy. Mezkûr / Kılcuḡa’nınḡ oḡlı İlberduḡa. Ve Devlet-gerèy’ing üç oḡlı Kelemet, Ḥazı, Şoloḡ.

Sultân/-Beg’ing [oḡlı] Ḥilaḡ-sân. Anınḡ iki oḡlı ‘Ali ve Ḥanşoḡa.

Mezbûr Tav-sultânınḡ gene bir oḡlı Ḥardanuḡa. / Anınḡ üç oḡlı olmuḡdur. Şoloḡ, Puḡt, Ḥan-şuḡa. Tav-sultân oḡlanları bunlardır. /

Mezbûr İnal oḡlı Cânḡuvât’ing oḡlı Ḥaytuḡa. Anınḡ oḡlı Beslan’ing altı oḡlı olmuḡdur. / Bu tertîb üzre: Nuḡalaḡ, Cân-soḡ, Ḥanuḡa, Beḡeḡşuḡa, Teḡseruḡa, Arslan-bek.

Mezbûr Beslan^{oḡlı} / [104] Beslan oḡlı Cân-soḡ’ing altı oḡlı olmuḡdur: Kılıç, Urusḡan, Çuji, Suḡman, İlmirza, / Sultân-bek.

Urusḡan’ing iki oḡlı olmuḡ. Şân-gerèy, Ḥatu.

İlmirza’nınḡ dört oḡlı olmuḡ. / Batır-şa, Batır-biy, Barmas, Barıḡhân.

Mezbûr Beslân oḡlı Arslan-beg’ing yeddi oḡlı olmuḡ. / Bu tertîb üzre: Buzduḡa, Nuk, Temruḡa, Levme, İnaris, Duderuḡa, Cânḡuvât.

Beslan / oḡlı Beḡeḡşuḡa’nınḡ iki oḡlı olmuḡdur. Büyüḡi Şöḡenuḡa, küçüḡi Ḥazı. /

Şöḡenuḡa oḡlı ‘Alyuḡa’dur. Anınḡ dört oḡlı vardır. Temir-bolat, Temir-sultân, Kerkân, Tengiz-biy. /

Mezbûr Tengiz-biy’ing üç oḡlı olmuḡdur: ‘Ali-sultân, Sultân-bek, Cân-çek Şöḡenuḡa. Bunlar inḡırazdur. /

Mezbûr Beḡeḡşuḡa oḡlı Ḥazı’nınḡ beḡ oḡlı olmuḡdur. Ḥaḡucuḡa, Cân-bolat, Musa-ves, / İslâm, Şoloḡ.

Ḥaḡucuḡa’nınḡ dört oḡlı olmuḡ. ‘Âdil-gerèy, Muḡammed, Kurḡuḡa, İsmâ‘îl. /

Kurḡuḡa’nınḡ iki oḡlı olmuḡ: [Muḡammed, Niyetşâh]. /

[Cân-bolatnı dört oḡlı olmuḡdur]: Bek-mirza, Ḥaytuḡa, ‘Ali-mirza, Sultan-‘Ali.

Bek-Mirza’niñ yeddi oğlı / olmış: Şoloğ, Temir-bolat, Tatar-hân, Қaysın, Batоқа, Devlet-gerèy, İlmirza.

Cân-bolat oğlı / ‘Ali-mirza’niñ oğlı Haşay. Anıñ oğlı Memet-gerèy.

Sultân-‘Ali’niñ oğlı Salat-gerèy.

Mezbûr / [104b] Musa-ves’ing dört oğlı olmışdur. Қазı, ‘Ali, Haтуçуқа, İslâm. Bunlar Қабартı / begleridür.

Mezbur İnal ikinci hâtûnından olan Ming-golat. Anıñ oğlı Gilahştân’ing iki oğlı / olmışdur. Cân-mirza, Қан-şu. Bunlar Mundar-Қабак’ing begleridür. İkinci oğlı Beslam. / Beslanay begleridür. Mundar-Қабак ile Besl[a]nay bir hâtûndandır.

Üçüncü hâtûnından / olan Unamaz ve Қарlıш.

Unamaz oğlı İdar’dur. Anıñ üç oğlı: Қан-bolat, Қılıç, Biy-tu. / Bunlar inқırâz olmışdur.

Ve Қарlıш oğlı Тоқтамış’dur. Bunlar beglikden ma’zûldür. /

Mezkûr ‘Arab-hân tamâm-ı Cerâkis halkın ya’ni Қıbtıyyûn cemâ’atin ittifâk idüb Mışri / Маһрûse’den һurûc idüb Қоştантınıyye şehrine gelüb қаысар-ı Rûma қонақ olub / andan kûh-ı Elburuza gelüb mesken tutduğı sene 1150 senede idi.

Târîh-i Hicreting / yüz yetmiş bir senesinde [sene 1171] sa’âdetlü ve mürüvvetlü ve mezîd-i şeçâ’atlü ve dîn-i İslâm ile müşerref ve münevver / ve fuқarâ [ü] mesâkîne müterahhim bi’s-sadaқat ve таyyibü’l-kelâm ile mesâkîn hâtirin hoş eyleyèn ^{izzetlü} / [105] izzetlü ve merhametlü Bek-mirza oğlı İlmirza biz faқîr ilmde az ve zenbi çok el-muhtâc ilâ rahmeti’Llahi Te’âlâ / el-Hâcc Қurban sa’âdetlü mûmâ-ileyh İlmirza emr-i şerîfleri olub didiki: “Ne ola bildüging tevârîh/lerden bizim için bir târîh yazsang,” deyüb emr-i şerîfleri olduқda қалîlü’l-ilmimiz ile muhtasar / tevârîhlerden ve Қысашу’l-Enbiyâ ve ğayri kıssalardan gördüğümüze göre bir muhtasar târîh / yazduқdan soñra nâzır olub oқıyan dünüâ қардашларımıza ricâ ve niyâz iderüz ki ğalaтımızu / түzedeler ve biz faқîri һayr du’âdan ferâmûş itmeyelèr. Âmîn Rabbi’l-‘âlemîn. Temmet tamâm.

II. Переклад

[103] I також, [згідно з переказами], беком тих, хто прибув звідти до гори Ельбуруз і розселився там, був Арабхан, який походив із синів Ларуна, котрий був із синів Сама, старшого сина Нуха. Усі копти були підвладні йому. Вони прибули звідти, висадилися з кораблів у місцевості Зуджук, яка розташована в шести годинах від місця під назвою Кизилташ, там, де ріка Кубан упадає в море, й розселилися кожен по [своїх] місцях.

Потім Арабхан помер, і спадкоємцем став його син Ке’с. [Потім] і він помер, і спадкоємцем став його син Харфелай. [Після цього] і він помер, і керування державою було передано його сину Іналу. Зазначений Інал був настільки зрілим і розумним та настільки відповідально ставився до всякої справи, що коли стикався з якоюсь справою цього тлінного світу, то приступав до неї з наміром піднятися в ступені, і жодна з його справ не виходила навпаки, [а] завершувалася так, як він цього прагнув.

[Передається, що] за народними віруваннями черкесів уважалося, що будь-яка його молитва є прийнятою, і навіть у цей час, коли в них якась людина звертається з благанням, вони вигукують: “О Інал!” У згаданого Інала було три дружини. Від старшої дружини в нього був син на ім’я Джанхуват // [103 зв.], від другої дружини – два сини, яких звали Бекболат і Беслем, і від третьої дружини – два сини, яких звали Унамаз і Карлиш, і вони є черкеськими беками, які з’явилися раніше за інших.

Хоча вони були християнами, термін і тривалість їхнього піднесення та занепаду, їхнє перебування попереду або позаду в появі і зникненні, народження й смерть, роки життя, достаток і приниженість були невідомі. Це було через те, що серед них не було когось з учених людей і представників ученого стану.

У зазначеного Джанхувата, сина Інала, було два сини, яких звали Таусултан і Кайтука. І в Таусултана, сина Джанхувата, був один син на ім'я Дудерука. У нього було два сини, яких звали Ібак і Султанбек.

В Ібака був син Келемет. У нього було три сини: Арсланбек, Килчука, Девлетгерей. У згаданого Кілчуки – син Ільбердука. А в Девлетгерей – три сини: Келемет, Казі, Шолох.

У Султанбека – [син] Гіляхсан. У нього два сини: Алі й Каншока.

У зазначеного Таусултана теж один син – Карданука. У нього було три сини: Шолох, Пушт, Каншока. Це – сини Таусултана.

Син зазначеного Джанхувата, сина Інала, – Кайтука. У його сина Беслана було шість синів. У такому порядку: Нукалах, Джансох, Канука, Бешешука, Тебсерука, Арсланбек.

У зазначеного вище // [104] Джансоха, сина Беслана, було шість синів: Килич, Урускан, Чужі, Сутман, Ільмірза, Султанбек.

В Урускана було два сини: Шангерей, Хату.

В Ільмірзі було чотири сини: Батирша, Батирбій, Бармас, Барисхан.

У зазначеного Арсланбека, сина Беслана, було сім синів. У такому порядку: Буздука, Нук, Темрука, Левме, Інаріс, Дудерука, Джанхуват.

У Бешешуки, сина Беслана, було два сини: старший – Шогенука, молодший – Казі.

Син Шогенуки – Алйука. У нього є чотири сини: Темірболат, Темірсултан, Керкян, Тенгізбій.

У зазначеного Тенгізбія було три сини: Алісултан, Султанбек, Джанчек Шогенука. Їхній рід припинився.

У зазначеного Казі, сина Бешешуки, було п'ять синів: Хатуджука, Джанболат, Мусавес, Іслям, Шолох.

У Хатучуки було чотири сини: Адильгерей, Мухаммед, Коргока, Ісмаїл.

У Коргоки було два сини: Мухаммед, Нітшах.

У Джанболата було чотири сини: Бекмірза, Кайтука, Алімірза, Султаналі.

У Бекмірзи було сім синів: Шолох, Темірболат, Татархан, Кайсин, Батока, Девлетгерей, Ільмірза.

В Алімірзи, сина Джанболата, – син Хасай. Його син – Меметгерей.

У Султаналі – син Салатгерей.

У зазначеного [104 зв.] Мусавеса було чотири сини: Казі, Алі, Хатучука, Іслям. Вони – беки Кабарди.

Сином зазначеного Інала від другої дружини є Мінгболат. У його сина Гіляхстана було два сини: Джанмірза, Каншу. Вони є беками Мундар-кабака. Його другий син – Беслам. Вони – беки Бесланая. Мундар-кабак і Бесланай походять від однієї дружини.

Від третьої дружини походять Унамаз і Карлиш.

Син Унамаза – Ідар. У нього троє синів: Канболат, Килич, Бійту. Їхній рід припинився.

А син Карлиша – Токтамиш. Вони були усунуті від бекства.

Згаданий Арабхан об'єднав усі громади народу черкесів, тобто коптів, вийшов з Місра Збереженого¹³, прибув у місто Константи́ніє¹⁴ й став гостем кайсера Рума¹⁵. Рік його прибуття звідти до гори Ельбуруз¹⁶ і поселення там –1150¹⁷.

У сто сімдесят першому році Хіджри (1171 рік) щасливий, щедрий, дуже відважний, ушанований та освітлений ісламом, [105] шановний і милосердний Ільмірза, син Бекмірзи, який виявляє милосердя бідним і нещасним за допомогою милостині й утішає бідняків добрим словом, звернувся до нас, бідного, малого в знаннях і великого в гріхах ель-Хадж Курбана, який потребує милості Всевишнього Аллаха, зі шляхетним наказом і сказав: “Було б добре, якби ти написав для нас історію на

основі історичних творів, які ти знаєш”. Після того як був даний цей наказ і ми, з нашими малими знаннями, відповідно до того, що бачили в стислих історіях, “Розповідях про пророків” та інших розповідях, написали стислу історію, звертаємося з великим проханням до наших братів у цьому світі, які, побачивши її, прочитають, нехай виправлять наші помилки й не забудуть прочитати за нас, бідняка, добру молитву. Нехай буде так, о Господь світів! [“Стисла історія”] повністю завершена.

¹ Надалі в тексті роботи – “Уривок”.

² В оригіналі: “В. И. Вернадский адына ильмий китапханесинде булунгъан кырымтатар ве тюрк тарихы, эдебиятына аит материаллар”.

³ В оригіналі: “Перевод с родословной кабардинского, писанного в нижеследующем содержании”. Далі в тексті роботи – “Переклад”.

⁴ В оригіналі: “Кабарда: история и фамилии”.

⁵ В оригіналі: “Сказание о князьях черкесских”. Надалі в тексті роботи – “Сказання”.

⁶ В оригіналі: “Об изменении династической идеологии адыгских князей и возведение рода к Ною”.

⁷ Тлакотлеш – дворянин вищого розряду.

⁸ Головний дефтердар.

⁹ Аманат – заручник.

¹⁰ Уоркі – дворяни.

¹¹ Згідно з прочитанням А. Н. Курата – *kemi*.

¹² Тут і далі в цьому абзаці спочатку подається форма імені в “Сказанні”, а в дужках – у “Перекладі”.

¹³ Єгипет.

¹⁴ Константинополь.

¹⁵ Візантійський імператор.

¹⁶ Ельбрус.

¹⁷ Текст оригіналу неясний. У “Сказанні” в цьому місці вказана дата 150 рік (6.02.767 – 25.01.768). У тексті “Уривку” складається враження, що перша одиниця в числі 1150 додана пізніше. Якщо в цьому випадку мається на увазі 1150 рік Хіджри, то він припадає на 1.05.1737 – 20.04.1738 рр.

ЛІТЕРАТУРА

Абул-Гази. Родословная тюрков // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського**, ф. V, од. зб. 3780.

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. / Сост., редакция пер., введение и вступ. статьи к текстам В. К. Гарданова. Нальчик, 1974.

Азербайджанско-русский словарь / Сост. бригадой Института словарей. Под ред. Г. Гусейнова. Баку, 1941.

Бамматов Б. Г., Гаджаахмедов Н. Э. **Кумыкско-русский словарь** / Под ред. Б. Г. Бамматова. Махачкала, 2011.

Бейтуганов С. Н. **Кабарда: история и фамилии**. Нальчик, 2007.

Броневский С. **Новейшие географические и исторические известия о Кавказе**. Ч. 2. Москва, 1823.

Вельяминов-Зернов В. В. (сост.). **Материалы для истории Крымского Ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел**. Санкт-Петербург, 1864.

Гильденштедт И. А. **Путешествие по Кавказу в 1770–1773 гг.** Санкт-Петербург, 2002.

Гогитидзе М. Д. **Военная элита Кавказа: в 2 т. Т. II: Генералы и адмиралы народов Северного Кавказа**. Тбилиси, 2011.

Дмитриев Н. К. **Грамматика кумыкского языка**. Москва – Ленинград, 1940.

Әбу һәјјан әл-Әндәлуси. **Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак. (Түрк дилләрини дәркетмә китабы)**. Бақы, 1992.

Идрисов Ю., Джамбулатов Р. Структура и правовой статус кумыкского узденства // **Материалы Всероссийской научной конференции 24–26 сентября 2009 г.** Карачаевск, 2009. URL: <http://kumukia.ru/?id=1192> (дата звернення: 15.03.2019).

Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Том I. Москва, 1957a. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/41-60/55.htm (дата звернення: 15.03.2019).

Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Документы и материалы в 2-х томах. Т. II. XVIII в. Москва, 1957b.

Казаков А. В. Адыги (черкесы) на российской военной службе. Воеводы и офицеры. Середина XVI – начало XX в.: Биографический справочник. Нальчик, 2006.

Калмыков И. Х., Керейтов Р. Х., Сикалиев А. И. Ногайцы. Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1988.

Карачаево-балкарско-русский словарь / Гочияева С. А., Суюичев Х. И. (сост.). Под ред. Э. Р. Тенишева и Х. И. Суюнчева. Москва, 1989.

Карпов Ю. Ю. Кизляр как зеркало российской истории Кавказа // **Кавказский город: потенциал этнокультурных связей в урбанистической среде.** Санкт-Петербург, 2013.

Курьшижанов А. К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – “Тюркско-арабского словаря”. Алма-Ата, 1970.

Налоева Е. Д. Генеалогия кабардинских князей как исторический источник (Альбом из 14 генеалогических карт). [Приложение] // **Кабарда в первой половине XVIII века: генезис адыгского феодального социума и проблемы социально-политической истории** / Сост. А. С. Мирзоев. Нальчик, 2015a.

Налоева Е. Д. Легендарная или историческая личность Инал? // **Кабарда в первой половине XVIII века: генезис адыгского феодального социума и проблемы социально-политической истории** / Сост. А. С. Мирзоев. Нальчик, 2015b.

Налоева Е. Д. О генерале Эльмурзе Черкасском // **Кабарда в первой половине XVIII века: генезис адыгского феодального социума и проблемы социально-политической истории** / Сост. А. С. Мирзоев. Нальчик, 2015c.

Ногайско-русский словарь / Калмыкова С. А. (сост.). Под ред. Н. А. Баскакова. Москва, 1963.

Озова Ф. А. К вопросу о происхождении княжеской династии Черкессии // **Археология и этнология Северного Кавказа.** Сборник научных трудов. Вып. 1. Нальчик, 2012.

Опрышко О. Л. Через века и судьбы // **По тропам истории.** Нальчик, 2007.

Самойлович А. Н. **Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка** / Под наблюдением и с предисл. Г. Ф. Благовой, Д. М. Насилова. Репринтное издание 1925 г. с дополнением и исправлениями. Москва, 2002.

Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа / Отв. ред. Р. Ю. Намитокова. Москва, 2012.

Сейтяг'яев Н. С. В. Вернадский адына ильмий китапханесинде булунг'ан кырымтатар ве тюрк тарихы, эдебиятына аит материаллар // **Йылдыз**, 2003, № 6.

Сейтяг'яев Н. С. **Крымскотатарская историческая проза XV–XVIII вв.** Симферополь, 2009.

Сейтяг'яев Н. С. В. И. Вернадский адына Миллий ильмий китапханенинъ Эльязма болюгинде булунг'ан кырымтатар ве тюрк тарихлары, тиллери ве эдебиятлары боюнджа мальземелер // **Труды НИЦ крымскотатарского языка и литературы КИПУ.** Т. 1. Симферополь, 2011.

Современный карачаево-балкарский язык. В 2-х ч. Ч. 1. Нальчик, 2016.

Сокуров В. Н. Об изменении династийной идеологии адыгских князей в возведение рода к Ною // **Архивы и общество**, 2007, № 1.

Сокуров В. Н. “Сказание о князьях черкесских” как исторический источник // **Международная Черкесская Ассоциация.** 30.11.2011. URL: <http://intercircass.org/?p=403> (дата звернення: 15.03.2019).

Статейный список посольства в Имеретию 1650–1652 гг., составленный Алексеем Иевлевым. Тбилиси, 1969. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1640-1660/Tolocanov_Ievlev/text4.htm (дата звернення: 15.03.2019).

Трепавлов В. В. **История Ногайской Орды.** Москва, 2002.

Хан-Гирей. **Записки о Черкесии** / Вступ. статья и подг. текста к печ. В. К. Гарданова и Г. Х. Мамбетова. Нальчик, 1978.

Штедер Л. Л. **Дневник путешествия из пограничной крепости Моздок во внутренние местности Кавказа, предпринятого в 1781 году**. Владикавказ, 2016.

Эвлия Челеби. **Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)** / Пер. и комм. Выпуск 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. Москва, 1979.

Çobanzade B. **Kırım Tatar İlm-i Sarfı** / Haz.: N. Seyityahya. Ankara, 2009.

Deny J. **Türk dili grameri: Osmanlı lehçesi** / Tercüme eden Ali Ulvi Elöve. İstanbul, 1941.

Dilçin C. (düz.). **Yeni Tarama Sözlüğü**. Ankara, 1983.

Evliyâ Çelebi **Seyahatnâmesi**. 7. Cilt. İstanbul, 1928.

Grönbech K. **Kuman Lehçesi Sözlüğü. Codex Cumanicus'ın Türkçe Sözlük Dizini** / Çev. K. Aytaç. Ankara, 1992.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi / Haz.: Seyit Ali Kahraman. 7. Cilt. 2. Kitap. İstanbul, 2011.

Kurat A. N. **Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler**. İstanbul, 1940.

Sami Ş. **Kâmûs-ı Türkî**. 12. Baskı. İstanbul, 2006.

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. 2. Baskı. Ankara, 2007.

REFERENCES

Abul-Gazi, “Rodoslavnaya tyurok”, in *Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho*, Fund V, File 3780.

Adygi, *balkartsy i karachayevtsy v izvestiyakh evropeyskikh avtorov XIII–XIX vv.* (1974), Compl. and ed. by V. K. Gardanov, El'brus, Nalchik. (In Russian).

Azerbaydzhansko-russkiy slovar' (1941), G. Guseynov (Ed.), Izdatel'stvo Azerbaydzhanskogo filiala AN SSSR, Baku. (In Russian).

Bammatov B. G. and Gadzhiakhmedov N. E. (2011), *Kumyksko-russkiy slovar'*, B. G. Bammatov (Ed.), İYALI DNTS RAN, Makhachkala. (In Russian).

Beytuganov S. N. (2007), *Kabarda: istoriya i familii*, El'brus, Nalchik. (In Russian).

Bronevskiy S. (1823), *Noveyshiye geograficheskkiye i istoricheskkiye izvestiya o Kavkaze*, Part 2, Tipografiya S. Selivanovskogo, Moscow. (In Russian).

Vel'yaminov-Zernov V. V. (Compl.) (1864), *Materialy dlya istorii Krymskogo Khanstva, izv-lechennyye po rasporyazheniyu Imperatorskoy Akademii nauk iz Moskovskogo glavnogo arkhiva Ministerstva inostrannykh del*, Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, Saint Petersburg. (In Russian).

Gil'denshtedt I. A. (2002), *Puteshestviye po Kavkazu v 1770–1773 gg.*, Peterburgskoye Vostokovedeniye, Saint Petersburg. (In Russian).

Gogitidze M. D. (2011), *Voyennaya elita Kavkaza*, In 2 vols., Vol. II: Generaly i admiraly narodov Severnogo Kavkaza, Meridiani, Tbilisi. (In Russian).

Dmitriyev N. K. (1940), *Grammatika kumykskogo yazyka*, Izdatel'stvo AN SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Əbu həjjan əl-Əndəlusi (1992), *Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. (Türk dillərini dərketmə kitabı)*, Azərənəşr, Baku. (In Azerbaijani).

İdrisov Yu. and Dzhambulatov R. (2009), “Struktura i pravovoy status kumykskogo uzdenstva”, in *Materialy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii 24–26 sentyabrya 2009 g.*, Karachayevsk, available at: <http://kumukia.ru/?id=1192> (accessed March 15, 2019). (In Russian).

Kabardino-russkiye otnosheniya v XVI–XVIII vv. (1957a), Vol. 1, AN SSSR. Moscow, available at: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/41-60/55.htm (accessed March 15, 2019). (In Russian).

Kabardino-russkiye otnosheniya v XVI–XVIII vv. (1957b), *Dokumenty i materialy v 2-kh tomakh*, Vol. II: XVIII v., Izdatel'stvo AN SSSR, Moscow. (In Russian).

Kazakov A. V. (2006), *Adygi (cherkesy) na rossiyskoy voyennoy sluzhbe. Voyevody i ofitsery. Seredina XVI – nachalo XX v.: Biograficheskij spravochnik*, El'-Fa, Nalchik. (In Russian).

Kalmykov I. Kh., Kereytov R. Kh. and Sikaliyev A. I. (1988), *Nogaytsy. Istoriko-etnograficheskij ocherk*, Stavropol'skoye knizhnoye izdatel'stvo: Karachayevo-Cherkesskoye otdeleniye, Cherkessk. (In Russian).

- Karachayevo-balkarsko-russkiy slovar'* (1989), Compl. by Gochiyayeva S. A. and Suyuichev Kh. I., E. R. Tenishev and Kh. I. Suyunchev (Eds.), Russkiy yazyk, Moscow. (In Russian).
- Karpov Yu. Yu. (2013), "Kizlyar kak zerkalo rossiyskoy istorii Kavkaza", in *Kavkazskiy gorod: potentsial etnokul'turnykh svyazey v urbanisticheskoy srede*, MAE RAN, Saint Petersburg, pp. 38–110. (In Russian).
- Kuryshzhanov A. K. (1970), *Issledovaniye po leksike starokypchakskogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. – "Tyurksko-arabskogo slovarya"*, Nauka, Almaty. (In Russian).
- Naloyeva E. D. (2015a), "Genealogiya kabardinskikh knyazey kak istoricheskiy istochnik (Al'bom iz 14 genealogicheskikh kart)", in *Kabarda v pervoy polovine XVIII veka: genezis adygs-kogo feodal'nogo sotsiuma i problemy sotsial'no-politicheskoy istorii*, Pechatnyy dvor, Nalchik, maps 1–14. (In Russian).
- Naloyeva E. D. (2015b), "Legendarnaya ili istoricheskaya lichnost' Inal", in *Kabarda v pervoy polovine XVIII veka: genezis adygs-kogo feodal'nogo sotsiuma i problemy sotsial'no-politicheskoy istorii*, Pechatnyy dvor, Nalchik, pp. 169–177. (In Russian).
- Naloyeva E. D. (2015c), "O generale El'murze Cherkasskom", in *Kabarda v pervoy polovine XVIII veka: genezis adygs-kogo feodal'nogo sotsiuma i problemy sotsial'no-politicheskoy istorii*, Pechatnyy dvor, Nalchik, pp. 199–202. (In Russian).
- Nogaysko-russkiy slovar'* (1963), Compl. by S. A. Kalmykova, N. A. Baskakov (Ed.), Gos. izd-vo inostr. i nats. slovarey, Moscow. (In Russian).
- Ozova F. A. (2012), "K voprosu o proiskhozhdenii knyazheskoy dinastii Cherkesii", in *Arkheologiya i etnologiya Severnogo Kavkaza. Sbornik nauchnykh trudov*, Issue 1, Izdatel'skiy otdel KBIGI, Nalchik, pp. 134–158. (In Russian).
- Opryshko O. L. (2007), "Cherez veka i sud'by", in *Po tropam istorii*, El'brus, Nalchik. (In Russian).
- Samoylovich A. N. (2002), *Kratkaya uchebnaya grammatika osmansko-turetskogo yazyka*, Preface by G. F. Blagova and D. M. Nasilov, Vostochnaya literatura: Muravey, Moscow. (In Russian).
- Svodnyy slovar' lichnykh imen narodov Severnogo Kavkaza* (2012), R. Yu. Namitkov (Ed.), FLINTA: Nauka, Moscow. (In Russian).
- Seytyagyayev N. V. (2003), "Vernadskiy adına ilmiy kitaphanesinde bulunğan qırımtatar ve türk tarihi, edebiyatına ait materiallar", in *Yıldız*, No. 6, pp. 40–17. (In Crimean Tatar).
- Seytyag'yayev N. S. (2009), *Krymskotatarskaya istoricheskaya proza XV–XVIII vv.*, Krymchpedgiz, Simferopol. (In Russian).
- Seytyagyayev N. S. (2011), "V. İ. Vernadskiy adına Milliy ilmiy kitaphaneniñ Elyazma bölüğünde bulunğan qırımtatar ve türk tarihleri, tilleri ve edebiyatları boyunca malzemeler", in *Trudy NITS krymskotatarskogo yazyka i literatury KIPU*, Vol. 1, Krymchpedgiz, Simferopol, pp. 335–357. (In Crimean Tatar).
- Sovremennyy karachayevo-balkarskiy yazyk* (2016), In 2 parts, Part 1, OOO "Pechatnyy dvor", Nalchik. (In Russian).
- Sokurov V. N. (2007), "Ob izmenenii dinastiynoy ideologii adygs-kikh knyazey v vozvedeniye roda k Noyu", in *Arkhiviy i obshchestvo*, No. 1, pp. 59–76. (In Russian).
- Sokurov V. N. (2011), "Skazaniye o knyaz'yakh cherkesskikh' kak istoricheskiy istochnik", in *Mezhdunarodnaya Cherkesskaya Assotsiatsiya*, November 30, available at: <http://intercircass.org/?p=403> (accessed March 15, 2019). (In Russian).
- Stateynnyy spisok posol'stva v Imeretiyu 1650–1652 gg., sostavlennyy Alekseyem Iyevlevym* (1969), Metsniyereba, Tbilisi, available at: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1640-1660/Tolocanov_Ievlev/text4.htm (accessed March 15, 2019). (In Russian).
- Trepavlov V. V. (2002), *Istoriya Nogayskoy Ordyy*, Vostochnaya literatura, Moscow. (In Russian).
- Khan-Girey (1978), *Zapiski o Cherkesii*, Introductory article by V. K. Gardanov and G. Kh. Mambetov, El'brus, Nalchik. (In Russian).
- Shteder L. L. (2016), *Dnevnik puteshestviya iz pogranichnoy kreposti Mozdok vo vnutrenniye mestnosti Kavkaza, predprinyatogo v 1781 godu*, SOIGSI VNTS RAN, Vladikavkaz. (In Russian).
- Evllya Chelebi (1979), *Kniga puteshestviya (Izvlacheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka)*, Transl and comm., Issue 2: Zemli Severnogo Kavkaza, Povolzh'ya i Podon'ya, Nauka: Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, Moscow. (In Russian).

Çobanzade B. (2009), *Kırım Tatar İlm-i Sarfı*, N. Seyityahya (Ed.), Türk Dil Kurumu, Ankara. (In Turkish).

Deny J. (1941), *Türk dili grameri: Osmanlı lehçesi*, Tercüme eden Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul. (In Turkish).

Dilçin C. (düz.) (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (In Turkish).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (1928), Vol. 7, Devlet Matbaası, İstanbul. (In Turkish).

Grönbech K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü. Codex Cumanicus'ın Türkçe Sözlük Dizini*, Transl. by K. Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. (In Turkish).

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (2011), Seyit Ali Kahraman (Ed.), Vol. 7, Book 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

Kurat A. N. (1940), *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul. (In Turkish).

Sami Ş. (2006), *Kâmûs-ı Türkî*, 12th ed., Çağrı Yayınları, İstanbul. (In Turkish).

Toparlı R., Vural H. and Karaatlı R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 2nd ed., Türk Dil Kurumu, Ankara. (In Turkish).

H. C. Сейтяг'яев

**“Стисла історія” ель-Хадж Курбана
як ймовірне джерело перекладених черкеських генеалогій
другої половини XVIII–XIX ст.**

У статті аналізується “Уривок з родоводів кабардинських мурз”, який міститься в рукописі Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Особливу увагу приділено дослідженню місцевих тюркських елементів у тексті пам’ятки, а також її змісту. З цією метою для порівняння залучено дві перекладні генеалогії кабардинських князів – “Переклад з родоводу кабардинського, який записано в нижченаведеному змісті” і “Сказання про князів черкеських”.

Аналіз тексту “Уривка” дав змогу виявити в ньому чотири слова, властиві для лексики місцевих тюркських мов Північного Кавказу: *tökülen (tögülen)*, *keme (geme)*, *yeddi i tüzedeler*. Було з’ясовано, що три з них характерні для сусідніх з кабардинцями тюркських народів – балкарців, карачаївців, кумиків і ногайців, а одне (*yeddi*) – властиве лексиці азербайджанської мови і могло бути включене в текст османсько-турецькою мовою за допомогою кумицької.

Порівняльне вивчення тексту “Уривка” показало, що відсутність у ньому тих чи інших гілок генеалогії, наявних у більш пізніх перекладних родоводах кабардинських князів, пов’язана передусім з їхньою приналежністю до того чи іншого сімейства. Можливо, це пов’язано також з їхнім практичним призначенням, для виявлення якого в нашому розпорядженні поки ще недостатньо матеріалу.

У результаті дослідження було встановлено час складання пам’ятки (1757–1758 рр.), ім’я її автора (ель-Хадж Курбан) та особу замовника (князь Ельмурза Бекович-Черкаський). Мову твору визначено як османсько-турецьку з елементами місцевих тюркських мов, у яких переважає вплив кумицької мови. Встановлено, що пам’ятка написана в традиціях мусульманської історіографії та генеалогії із залученням даних переказів та усних родоводів кабардинців. На основі результатів дослідження зроблено висновок про ймовірність того, що “Стисла історія” ель-Хадж Курбана є першою пам’яткою власне кабардинської історіографії і джерелом для пізніших родоводів кабардинських князів.

Ключові слова: генеалогія, історіографія, кабардинці, кумицька мова, османсько-турецька мова, Північний Кавказ, “Стисла історія”, “Уривок”

H. C. Сейтяг'яев

**“Краткая история” эль-Хадж Курбана
как вероятный источник переведенных черкесских генеалогий
второй половины XVIII–XIX вв.**

В статье анализируется “Отрывок из родословных кабардинских мурз”, который содержится в рукописи Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. Особое внимание уделено исследованию местных тюркских элементов в тексте памятника,

а также его содержания. С этой целью для сравнения привлечены две переводные генеалогии кабардинских князей – “Перевод с родословной кабардинского, писанного в нижеследующем содержании” и “Сказание о князьях черкесских”.

В результате исследования были установлены время составления памятника (1757–1758 гг.), имя автора (эль-Хаджж Курбан) и личность заказчика (князь Эльмурза Бекович-Черкасский). Язык памятника определен как османско-турецкий с элементами местных тюркских языков, в которых преобладает влияние кумыкского языка. Установлено, что памятник написан в традициях мусульманской историографии и генеалогии с привлечением данных преданий и устных генеалогий кабардинцев. На основе результатов исследования сделан вывод о вероятности того, что “Краткая история” эль-Хаджж Курбана представляет собой первый памятник собственно кабардинской историографии и является источником для более поздних генеалогий кабардинских князей.

Ключевые слова: генеалогия, историография, кабардинцы, “Краткая история”, кумыкский язык, османско-турецкий язык, “Отрывок”, Северный Кавказ

Стаття надійшла до редакції 20.03.2019